KÖK TÜRK YAZITLARINDAKİ KALIP SÖZLER

Lokman TOHUMCU

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2018

KÖK TÜRK YAZITLARINDAKİ KALIP SÖZLER

Lokman TOHUMCU

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir

2018

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Lokman TOHUMCU tarafından hazırlanan Kök Türk Yazıtlarındaki Kalıp Sözler başlıklı bu çalışma ..... tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Türk Dili Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan …….

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

Üye …….

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

(Danışman)

Üye …….

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

ONAY

…/ …/ 2018

Enstitü Müdürü

…/…/2018

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmasının hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Lokman TOHUMCU

ÖZET
KÖK TÜRK YAZITLARINDAKİ KALIP SÖZLER

TOHUMCU, Lokman

Yüksek Lisans

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof.Dr. Ferruh AĞCA

Bu çalışmada *Bilge Kağan, Köl Tigin* ve *Tonyukuk* Yazıtlarında yer alan kalıp sözlerin ve kalıp söz niteliği taşıyan sözlerin tespit edilerek, sonraki dönem eserlerinde ve günümüzde hangi alanlarda, nasıl kullanıldığının incelenmesi amaçlanmıştır. Türk Dilinde yer alan kalıp sözlerin tarihi süreç içerinde nasıl kullanıldığı, bunun yanında kalıplaşma dereceleri ve kalıp sözlerle anlatılmak istenen düşüncenin dönem içerinde ne gibi anlamalar ifade etmek istediği incelenmiştir. Ayrıca kalıp sözlerin, sonraki dönem eserlerinden olan *Kutadgu Bilig, Divanü Lügati't-Türk, Atabetü'l-Hakayık, Türk destanları* ve *Anadolu ağızlarında* bulunan örnekleri verilerek ele alınmış ve alanda oluşan bu boşluğu doldurmak amaçlanırken, kalıp sözlerin ortaklıkları çeşitli örneklerle gözler önüne serilmiştir.

Köktürk Yazıtlarındaki kalıp sözler üzerine yapılan çalışmalar birkaç örneğin ötesine geçmemiştir. Köktürk yazıtlarındaki kalıp sözler hakkında detaylı ve müstakil bir çalışma ele alınmadığından bu çalışmada Yazıtlar detaylı olarak incelenmeye ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

Köktürk Yazıtlarındaki kalıp sözler," *atasözleri, deyimler, ikilemeler ve kalıp söz niteliği taşıyan sözler"* olarak dört ana başlık altında sınıflandırılmıştır. Bu çalışma kapsamında kalıp sözlerin her biri, dönemin şartları da göz önünde bulundurularak yorumlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kalıp Sözler, Köktürk Yazıtları, Sonraki Dönem Eserler

ABSTRACT

Steel Words In Root Turkish Writings

TOHUMCU, Lokman

Master Degres – 2018

Turkish language and Literature Department

Advisor: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

In this study, it was aimed to examine the words used in Bilge Kagan, Köl Tigin and Tonyukuk Inscriptions and the words which have the word quality and how they are used in the later period works and today's works. It is examined how the words used in the Turkish language are used in the historical process, and also the stereotypes and stereotypes of the words which are meant to be expressed in words. In addition, the words of the mold were handled by giving examples of Kutadgu Bilig, Divanü Lügati't-Türk, Atabetü'l-Hakayık, Turkish epics and Anatolian dialects of the later period's works and to observe the partnerships of mold words with various examples.

The studies on mold words in the Köktürk Inscriptions have not gone beyond a few examples. Since a detailed and independent study on the mold words in the Köktürk inscriptions was not taken into consideration, the inscriptions were tried to be studied and interpreted in detail.

The mold words in the Köktürk Inscriptions are classified under four main headings as "proverbs, idioms, dilemmas, and phrases". Within the scope of this study, each of the words of mold was interpreted by considering the conditions of the period.

Key Words: Mold Words, Runic Inscriptions, Next Period Works

İÇİNDEKİLER

ÖZET v
ABSTRACT vi
İÇİNDEKİLER vii
KISALTMA LİSTESİ ix
İŞARET LİSTESİ x
ÖNSÖZ xi
GİRİŞ 1

1. BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN TEKNİK VE TEORİK YÖNLERİ

1.1. KALIP SÖZLER, DEYİMLER, ATASÖZLERİ VE İKİLEMELER 2
1.1.1. Dilde Kalıplaşma ve Kalıp Sözler 2
1.1.2. Kalıp Sözlerin Kültür İle İlişkisi 3
1.1.3. Türkçede Kalıp Sözler 3
1.1.3.1. Atasözleri 4
1.1.3.2. Deyimler 5
1.1.3.3. İkilemeler 8
1.2. ESKİ TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜ İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR 9
1.2.1. Eski Türkçede Kalıp Sözler İle İlgili Yapılan Çalışmalar 10
1.3. KÖKTÜRK TARİHİ 11
1.3.1. Birinci Köktürk Kağanlığı 11
1.3.2. İkinci Köktürk Devleti 13
1.3.3. Köktürk Yazıtları Hakkında Bilgiler 18
1.3.3.1. Köl Tigin yazıtı (732) 19
1.3.3.3. Tunyukuk Anıtı (716) 20

2. BÖLÜM

ORHUN YAZITLARINDA TESPİT EDİLEN KALIP SÖZLER

2.1. ORHUN YAZITLARINDA TESPİT EDİLEN DEYİMLER 21
2.1.1. Benzetme ve Mecazlarla Kurulan Deyimler 21
2.1.2. Özel Bir Eylemle Kurulan Deyimler 36
2.1.3. Aktarma Yolu ile Kurulan Deyimler 66
2.2. ORHUN YAZITLARINDA TESPİT EDİLEN ATASÖZLERİ 67
2.2.1. Atasözü Niteliği Taşıyan Kalıp İfadeler 72
2.3. ORHUN YAZITLARINDA TESPİT EDİLEN İKİLEMELER 72
2.3.1. Köktürklerde Akrabalık İle İlgili Kavramlarda Kalıp Sözler 75
2.4. AHENKLİ VE UYAKLI KALIP İFADELER 106
SONUÇ 113
KAYNAKÇA 118

KISALTMA LİSTESİ

A : Altay Yazıtları

B : Batı

BK : Bilge Kagan

Bk. : Bakınız

Çev. : Çeviren

D : Doğu

DLT : Divanü Lügati't-Türk

G : Güney

Haz. : Hazırlayan

K : Kuzey

KB : Kutadgu Bilig

KÇ : Köli Çor Yazıtı

KT : Köl Tegin

O : Ongin Yazıtları

ŞU : Şine Usu Yazıtı

T : Tonyukuk Yazıtı

TT : Türkiye Türkçesi

TDK : Türk Dil Kurumu

İŞARET LİSTESİ

+	: Kendisinden sonraki ekin isme eklendiğini belirtir.
-	: Kendisinden sonraki ekin fiile eklendiğini belirtir.
…	: Hasarlı ya da kayıp olan kısımları belirtir.
[ ]	: Hasarlı ya da kayıp olup tamamlanan kısımları belirtir.
=	: Kelimenin eşanlamlısını belirtir.
<	: Kendisinden sonra bir sözcüğün tahlil edileceğini belirtir.
>	: Sözcüğün sonraki evrede mevcut halini belirtir.
<…>	: Eksik yazıldığı düşünülen, tamamlanan kısım olduğunu belirtir.
~	: Kelimenin farklı yazılışlarını belirtir.
/…/	: Bir sesi belitmek için kullanılır.
{…}	: Bir eki göstermek için kullanılır.

ÖNSÖZ

Kalıp sözler, devletlerin geleneklerini, aile yapısını, yaşayış tarzlarını, dildeki inceliklerini, dili kullanmadaki zekâyı ve insanlar arası ilişkileri öğrenmek ve çözümlemek açısından oldukça önem arz etmektedir. Köktürk Yazıtlarındaki kalıp sözler, Köktürklerin hangi şartlarda nasıl yaşadıklarını, hangi terimleri daha sık kullandıklarını, birbirleriyle olan ilişkilerinde nezaket kurallarını, toplumun kullandığı dilin tarihini, dilin oluşum evrelerini, ve dili nasıl ustalıkla kullandıklarını gözler önüne seren bir çeşit tarihi vesikalardır. Türklerin ilk yazılı belgelerini oluşturan Köktürk Yazıtları bu bakımdan incelenmesi gereken dil tarihi Türk, töre ve aile yapısı, diğer toplumlarla olan ilişkilerinin anlaşılması bakımından kaynak niteliğindedir.

Köktürk Yazıtları üzerine birçok araştırma yapılmış olmakla birlikte Köktürk metinlerinde yer alan kalıp sözler üzerine daha önce yapılan çalışmaloldukça sınırlı sayıda olup yoğunlukla atasözü ve deyim incelemeleri üzerinedir. Bu araştırmada Köktürk Yazıtlarında kalıp sözler detaylı bir şekilde incelenmeye çaılışılmış, bu sözlerin benzer kullanımları Kutadgu Bilig'den, Divanü Lügati't-Türk'ten, Atabetü'l-Hakayık 'tan, Türk destanlarından ve Anadolu ağızlarındaki örneklerden benzerleri verilerek ele alınmış ve bu tarihsel süreçle alanda oluşan bu boşluğu doldurmak amaçlanmıştır.

Birinci bölümde araştırmanın teorik alt yapısı oluşturulmaya çalışılmıştır. İlk olarak kalıp sözlerin ne olduğu üzerinde durulmuş, dilde kalıplaşmanın nasıl oluştuğu ve kalıp sözlerin kültür ile olan ilişkisi açıklanmıştır. Hemen ardından kalıp sözler içinde önemli bir yer tutan atasözleri, deyimler, ikilemeler hakkında bilgiler verilmiş ve Köktürk Yazıtlarının söz varlığı üzerinde durularak konuya ilişkin çalışmalara yer verilmiştir.

İkinci bölümde ise araştırmaya kaynak teşkil eden Köktürk Yazıtlarında geçen kalıp sözlere, atasözlerine, deyimlere, ikilemelere ve kalıp söz niteliği taşıyan diğer sözlere yer verilerek sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Yeri geldikçe ortak anlam ifade eden kalıp sözler, sonraki dönem metinlerinde geçen benzer kullanımları, örnek gösterilerek, açıklamalara ve yorumlamalara gidilmiştir.

Tez çalışmam boyunca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen, her türlü tecrübe, deneyim ve birikimini benimle paylaşan, varlığı ile yoluma ışık tutan danışman hocam Prof. Dr. Ferruh AĞCA'ya: ayrıca kendimi yetiştirmemde büyük katkısı olan

değerli hocam, Prof. Dr. Ahmet KARTAL'a, tez aşamamda ne zaman bir yardıma ihtiyaç duysam anında yardımıma koşan Arzu ARICAN'a, Buket Nur KIRMIZIGÜL'e ve Saffet YILMAZ'a teşekkür ediyor, sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Lokman TOHUMCU
Eskişehir, 2018

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Amacı

Orhun Yazıtlarında anlamı zenginleştiren kalıp sözler daha önce detaylandırılmamış bir konu olması bakımından ilgi çekicidir. Çalışmanın temel amacı Türk Dili ve Edebiyatının temel taşlarından sayılan Orhun Yazıtlarında yer alan ve kalıplaşarak artık genel bir söyleyiş olarak ortaya çıkan ve daha sonraki yüzyıllarda başka metinlerle ilişkiler kurabileceğimiz kalıp sözlerin mevcut dil unsurları çerçevesinde incelenmesidir. Ayrıca bu çalışmanın Türkoloji literatürüne kazandırılarak başka çalışmalara da kaynaklık etmesi amaçlanmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Çoğunlukla az sözle çok şeyin anlatılmasının amaçlandığı kalıplaşmış sözlerin Orhun yazıtlarında sık kullanıldığı görülür. Bu bakımdan Orhun yazıtlarının tarihe ve edebiyata katkılarının yanında Türkçe sözdizimi ve söz gruplarına katkıları da dikkate değer bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Orhun yazıtlarının genel özellikleri, sözdizimi içinde yer verilmiş kalıp sözler, kalıp sözlerin yapısal ve anlamsal derinlikleri araştırılarak sonuç kısmında ele alınan dil malzemesi yorumlanmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışma *Orhun Abideleri'*ndeki kalıp sözler ile sınırlıdır.

1. BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN TEKNİK VE TEORİK YÖNLERİ

1.1. KALIP SÖZLER, DEYİMLER, ATASÖZLERİ VE İKİLEMELER

1.1.1. Dilde Kalıplaşma ve Kalıp Sözler

Bir dilin söz varlığı o dildeki sözcüklerin hem tek tek hem de bir araya getirerek oluşturdukları belli bir anlamı ihtiva ederek kalıplaşan dil birimlerini içerir. Dilde oluşan kalıplaşma için Ayverdi şöyle demektedir. " Kalıplaşmak işi, kalıp halini almak, belli bir şekil ve biçim kazanmak ve değişmez bir durum olmak halidir.'' (Ayverdi, İlhan 2006). Türkçe Sözlük'te (TDK 2005: 1046) kalıplaşmanın manası "kalıplaşma işi" olarak açıklanmış ve devamında "belli bir biçim almak, klişeleşmek, durumunu sürdürmek, belli bir durumun dışına çıkmamak" olarak tanımlanmıştır.

Dil birimlerinin hem belli bir çerçevede hem de anlamından çok işlevsel olarak kullanılması dilde kalıplaşma olarak açıklanabilmektedir. Örneğin bir arkadaşımızı bir iş için aradığımızda iş konusuna girmeden önce Nasılsın? diye sorarız. Bu durum arka

daşımızın halini merak ettiğimizden değil nezaketen sorulan bir kalıp ifadedir. Arkadaşım da kötü dahi olsa iyim, sen nasılsın? Der. İşte bu ifadeler kalıp sözleri içeren bir dil birimidir.

Dilde kalıplaşma; uzun süreç gerektiren, dilin yapısal özelliklerine, toplumun yapısına göre değişen toplumun kültürünü, gelenek göreneklerini, ruh dünyasını yansıtan en az iki sözden oluşan mecaz ve kinayeli anlam vurgusunu da taşıyan, tamamen o topluma ait olan dizelerinden oluşan dil birim öğeleridir. Kalıplaşan bu dil birimleri kendi içinde sınıflara ayrılarak kalıp sözleri oluşturmuştur.

Kalıp sözleri anlamsal açıdan incelediğimizde ise bir kısmının gerçek anlam diğer bir kısmının da mecaz anlam içerdiği görülmektedir. Günlük hayatta sıkça kullandığımız bu kalıp ifadeler bazen hayır dua, iyi dilek, beddua, selamlaşma, tehdit, töre, dini inanç vb. öğeleri içerirken bazen de ders vermek veya konuyu üstü kapalı anlatmak maksadıyla atasözü, deyimler, ikilemeler gibi kalıplaşmış dil birimlerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Hürriyet Gökdayı kalıp sözlerin işlevsel açıdan değerlendirilmesini şu şekilde yapmıştır: "Dil konuşurken her zaman özgün söz bulmaktan kurtulma, başa çıkması zor

durumlarda kişilere söyleyecekleri konusunda yardımcı olma, mesajın içeriğinin açıkça iletilmesine yardım ederek yanlış anlaşılmayı azaltma anlaşılma süresini daha kısa tutmak maksadıyla yollar oluşturma" (Gökdayı,2015: 32).

1.1.2. Kalıp Sözlerin Kültür İle İlişkisi

Dil nasıl ki bir toplumun ruhundan yaşadığı coğrafi özelliklerinden ve yine o nezaket kurallarından doğuyor ise kalıp sözler de o toplumun tecrübelerinden, gelenek ve göreneklerinden ortaya çıkmaktadır. Elbette her toplumun kendine has kullandığı kalıp sözler mevcut olsa da toplumdan topluma değişen yalnızca o topluma özel kalıp ifadelerin bulunması kalıp sözlerin kültürel yanını ortaya koymaktadır.

İnsanın ve toplumun olduğu her yerde muhakkak kültür de bulunur. Dil ise toplum halinde yaşayan insanların temel anlaşma kavramıdır. Bundan dolayı kalıp dil birimlerinin, yani kalıp sözlerin kültürden ayrı düşünülmesi olanaksızdır. Zaten dildeki kalıp sözler, o dilin anlamları ve kullanımıyla beraber kültür özelliklerini de yansıtır.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan "Orhun Abidelerindeki Kalıp Sözler", özellikle atasözü, deyim, ikileme ve sık kullanılan diğer kalıp sözler olarak ele alınmış ve açıklanarak yorumlanmaya çalışılmıştır.

1.1.3. Türkçede Kalıp Sözler

Kalıp sözlerin kültür ile olan ilişkisi doğrudan doğruya dil öğelerini kapsamaktadır. Çok geniş coğrafyalarda konuşulan Türk dili, bünyesinde aynı oranda kültürel öğeleri de barındırmaktadır. Türk kültürüne baktığımızda insanlar arası ilişkilerde saygının, hürmetin, nezaketin ve inceliğin ön plana çıktığını görmekteyiz. Örneğin, bir Rus vatandaşı ona yaptığımız basit bir iyilik için bize teşekkür etmez iken, bir Türk vatandaşı bu iyilik için hem teşekkür hem de hayır dua etmektedir.

Varlığın, var olmanın bir ve diri olmanın kısacası toplum olmanın en büyük gerekliliklerinden biri şüphesiz ki sevinçte ve hüzünde bir arada olmakla sağlanır. Türkler

doğum, ölüm, düğün vb. toplumsal her faaliyette birlik içerisinde olmuş ve bu birliğin doğurduğu birçok kalıp ifadenin yanında geçmişten hiçbir zaman kopmayan tarihin her döneminden kutlu atalarının izlerinden gitmeye çalışan aynı zamanda geçmişin tüm tecrübesini bugüne yansıtmaya çalışan bir millet olduğundan kalıp dil birimleri diğer bir ifade ile kalıp sözler günümüze kadar gelmiş, aynı nezaket ve aynı görgü kuralları ve hayat tecrübelerini gelecek nesillere aktarmak maksadıyla bünyesinde korumuştur. Çalışmamızın konusunu oluşturan Orhun Abidelerinde kalıp sözlerin elbette ki tamamına değinememiş olsak da bu kalıp sözlerden atasözleri, deyimler, ikilemeler ve Orhun Abidelerinde sıkça geçen diğer kalıp sözlere değinmeye çalıştık.

1.1.3.1. Atasözleri

Atasözleri, ait oldukları milletin yaşayış biçimini, kültürel özelliklerini, bilinçaltını yansıtan, söyleyeninin belli olmadığı, yalnızca yaratıldığı toplumun sağlıklı bir şekilde anlayabileceği, doğduğu toplumun ruh ve fikir dünyasının inceliklerinin sonraki nesillere aktarılmasında büyük bir payı olan kalıplaşmış dil ürünleridir. Bu dil ürünleri yüzyıllar boyunca ataların tecrübeleri ile beslenip büyüdüğünden, ataların beklenmedik durumlarla karşılaştığında verdikleri tepkileri içerdiğinden, yine toplumsal olayları nasıl ve hangi yöntemle çözümlediklerini anlatması bakımından oldukça değerli dil ürünleridir. Uzun çağlar boyunca geniş coğrafyalarda hüküm süren Türkler elbette ki çok sağlam ve büyük bir kültürel geleneğe sahiptir. Özellikle sözlü kültürün baskın olduğu dönemlerde Atasözleri ve diğer kalıp sözler sayesinde, toplum içinde anlatılmak istenen düşünce ve verilmek istenen ders, öğüt daha etkin bir biçimde aktarılmıştır. Bugün bile yeri geldiğinde kullanılan bir atasözü saatlerce uğraşılarak verilecek bir dersi, saniyeler içinde vermemizi sağlayarak hem bizlere kolaylık sağlamakta, hem de kullanılan her atasözü kullanım sıklığı arttıkça milli hafızada yer ederek sonraki nesillere aktarılmaktadır.

Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan "Türkçe Sözlük" te atasözleri "Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş kalıplaşmış ifadeler" (TDK, 1968: 155) şeklinde açıklanırken, dilbilimci ve araştırmacı Aksan, ise "Çoğunlukla bir cümle biçiminde oluşarak bir yargı anlatan, kimi zaman ölçü ve uyakla söyleyiş açısından daha etkili olmaya yönelen sözlerdir" (Aksan,1990:118). Şeklinde açıklamada bulunmuştur. Atasözlerini "Geniş halk yığınlarının yüzyıllar boyunca geçirdikleri

denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden" doğduğunu belirten Aksoy, atasözlerinin biçim özelliklerini "Atasözleri kalıpsallaşmış (klişe duruma gelmiş) sözlerdir" şeklinde dile getirmiştir (Aksoy, 1998: 15). Atasözlerinde sözcükler değiştirilip yerlerine aynı anlamda olsa, başka sözcüklerin konulamayacağını, böyle bir durumda atasözlerinin atalar sözü olmaktan çıkacağını ifade etmiştir.

Kalıpsallaşmış ifadeler olan bir atasözünden kelime çıkarmak veya eklemenin, aynı manaya gelecek bir kelime ile sözdeki kelimede değişiklik yapmanın o sözün özelliğini bozacağını (Kaya, 2010: 114), kelimelerin sıralarının dahi değiştirilemeyeceğini vurgulamıştır. Kaya'nın özellikle kelimelerin değişmeyeceğini vurgulamaktaki maksadı, sözcüklerin yaşadığı dönemdeki gibi kullanılmasıyla bizlerin de o dönemi ve yine o sözcüğün kökeni üzerine yaptığımız araştırmalarda, edineceğimiz bilgilerde, bizlere kolaylık sağlaması ve döneme duyulan saygı ve vefa olsa gerek diye düşünmekteyiz. Atasözlerinin kalıpsallığı üzerine tanımlamaları ve açıklamaları bulunan diğer araştırmacılar (Albayrak, 2009: 35; Öcal, 2005: 149) da neredeyse aynı ifadeleri kullanmışlarıdır.

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere atasözleri ancak konunun alakalı olduğu zamanlarda söylenen, genellikle söylenilen kişiye ders, öğüt vermek, yol göstermek veya bir tecrübe aktarmak maksadıyla söylenen, geniş zamanla ifade edilen, cümle ile uyuma girmeyen kalıpsallığının bozulmaması ve anlamın değişmemesi için, herhangi bir sözün eklenip çıkarılmadığı kalıplaşmış dil ürünleridir. Köktürk ve Uygurlar atasözü için ***"sav"*** terimini kullanırken, Oğuz sahasında "mesel, durub-ı emsal, darb-ı mesel, atalar sözü ve atasözü" terimleri kullanılmıştır (Altun, 2004: 79-91).

1.1.3.2. Deyimler

Deyimler, bir kavramı, bir olayı veya bir olguyu anlatırken genellikle kelimelerin gerçek anlamlarının dışında (pireyi deve yapmak, aklı çıkmak gibi) farklı anlam kavramlarına büründürerek, verilmek istenen öğüt veya dersi daha etkili kılmak maksadıyla kullanılan, cümle içerisinde bazen zaman kip açısından uyuma giren kalıp dil ürünleridir. Deyimler de tıpkı atasözleri gibi ait oldukları milletin yaşayışları, kültürel

değerleri vb. birçok önemli bilgileri bizlere vermesi bakımından dilin en önemli unsurlarındandır.

Sinan, "*Deyimlerin gerçek anlamlarının dışında az çok farklı anlamlar taşıyan, en az iki sözden oluşan, çekici bir anlatıma sahip olan kalıpsallaşmış kelime topluluğu olarak açıklarken*", (Sinan, 2013:136); Çotuksöken, "*En az iki sözden kurulan, konuşmada ve yazmada anlam gücünü arttıran, anlam yönünden yer yer mantık dışına taşan bölümleri olabilen, yapısında ki kimi sözcükleri anlam değişmesine uğrayan kalıpsallaşmış dil öbekleri"* (Çotuksöken,1992: 5) şeklinde belirtmektedir.

Vecihe Hatipoğlu hazırladığı *"Atasözleri ve Deyimler"* adlı yazısında, atasözleri ve deyimlerin sıkça karıştırıldığını dile getirerek bu karışıklığın giderilmesi için bazı kıstasları sıralamıştır:

Ona göre, *"Atasözleri cümle halindeki kalıplar içinde, yol gösterici, eğitici ve hazır akıllıdır. Deyimler ise, bazen cümle halinde bazen de cümle olmadan belirli kalıplar şeklinde hazır anlatım güçleridir" (Hatipoğlu, 1968: 468).* Atasözlerinin çoğu zaman geniş zaman kipi ile kullanıldığını belirten Hatipoğlu, deyimlerin ise yaratılmalarındaki zorluğunun göz önüne alınarak her zamanlı kullandığını belirtmiştir. Yine çalışmasının devamında atasözlerinin genellikle öğüt verme maksadı güttüğünden 2. şahıs emir kipiyle çekimlendiklerini dile getiren Hatipoğlu, atasözleri ve deyimlerin ayrımında ki en önemli özelliğin deyimlerdeki bazı kelimelerin isim veya fiil çekimlerine girebilirken aynı durumun atasözlerinde olmaması şeklinde açıklamıştır.

Atasözleri ve deyimlerin karıştırılmaması için yapılması gereken ayrımlara yazdığı *"Türk Atasözlerinde Geçen Deyimler*" adlı çalışmasında değinen Sinan (2013: 136), deyimlerin gerçek anlamlarının dışında farklı anlamlar taşıyabileceklerini belirtirken, atasözlerinde böyle bir durumun olmayacağını ifade etmiştir. Musa Yaşar Sağlam da yazdığı *" Atasözleri ve Deyimlerde İkilem"* adlı çalışmasında deyimlerin, atasözlerinden farkını, deyimlerin hüküm taşımaması ve bir cümle içinde örülü olarak kullanılmadığında eksik ve anlamız kalacağı şeklinde ifade etmiştir (Sağlam, 2017: 45).

Atasözleri ve deyimler üzerine detaylı bir çalışma hazırlayan ve ortaya zengin bir eser koyan Ömer Asım Aksoy, hazırladığı *"Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü "*nün *"2 Deyimler Sözlüğü*" kısmında, deyimleri şu şekilde sınıflandırmıştır:

“1. Deyimlerin en önemli bölüğü; kavramları değişmece (mecaz) yoluyla, anlatım güzelliği ve özgünlüğü içinde belirten kalıplaşmış sözcük öbekleri ya da tümcelerdir.

2. Kimi deyimlerin yan özelliği, iki yargılı ve uyaklı olmasıdır. Bunların bir bölüğünde anlamca gerekli olmayıp sadece uyak hatırı için getirilmiş bir parça vardır. Bu çeşit deyimler de anlatım özelliği taşırlar.

3. Kimi deyimlerin yan özelliği öykücük ya da konuşma biçiminde olmasıdır.

4. Kimi deyimlerin yan özelliği, bir öyküye ya da bir olaya dayanmasıdır.

5. Kimi deyilerin yan özelliği adetleri, inanışları, gelenekleri bildirmesidir.

6. Kimi deyimler (anlatım güzelliği düşünülmeyerek) bir kavramı belirtmek için kurulan, kalıplaşmış söz topluluğudur.

7. Kimi deyimlerin özelliği, belli dilbigisi kurallarıyla değil, özel biçimlerle kurulmuş olmasıdır.

8. Kimi deyimler «eksiltili anlatım biçimidir». Yani bir ya da birkaç sözcüğü söylenmemiş söz öbeğidir.

9. Deyimlerin bir türü de ikilemelerdir. (Bir sözcüğün yinelenmesiyle oluşan ikilemeleri deyim saymıyoruz).

10. Kimi deyimler, bir sözcüğün özel bir yardımcı eylemlikle (mastarla) kurulmasından oluşmuştur. Bunların deyim sayılmasının nedeni, o sözcüğün ancak o eylemlikle bir araya gelmesinden belli bir anlamın ortaya çıkması, başka bir eylemlikle o anlamın belirmemesidir. Sözcük yalın ya da takılı olabilir” (Aksoy, 2017: 456).

Tüm bu açıklama, tanımlama ve sınıflandırmalardan anlaşılacağı üzere atasözleri ve deyimler, tamamen yaratıldıkları topluma ait olan, malı oldukları toplumun yaşayış şekillerini, kültürlerini, nezaket ve inceliklerini, toplumsal hafızayı yansıtan, çekimlendiği kipler, zaman ve cümle içindeki kullanılış durumlarına göre birbirlerinden ayırt edilebilen kalıpsallaşmış dil öğeleridir. Deyim kavramı eski Türklerde ***“tabir”*** sözcüğü ile ifade edilirken, günümüz Türk Lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde ‘‘***sabit söz***”, Gagavuz Türkçesinde ‘‘***laf birleşimi***”, Kazak Türkçesinde ***“turaktı tirkes***”, Kırgız Türkçesinde***” turuktü söz***” sözcükleriyle ifade edilmektedir (Aksoy, 2017: 32).

1.1.3.3. İkilemeler

Vecihe Hatipoğlu, "*Türk Dilinde İkileme*" adlı kitabında ikilemelerin tanımını şöyle yapmıştır. "İkileme, anlatımın gücünü arttırmak, anlatımı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır." (Hatipoğlu,1981). Yine aynı eserinde Hatipoğlu, İkilemelerin uzun yıllar birlikte kullanıldığından, önses ve sonses benzerliklerinden ötürü kalıpsallaştığını ve kalıpsallaşmanın çok keskin olduğundan, sözcüklerin yerlerinin dahi değişemeyeceğini önemle vurgulamıştır (Hatipoğlu, 1981).

İkilemelerin tanımını yapan, Hamza Zülfikar ikilemeleri *"ses yansımalarının iki kez tekrarlanmaları ile artarda çıkan yapılar''* olarak açıklamıştır (Zülfikar 1995: 628). Ergün Koca ise ikilemeleri "*Herhangi bir olayın tekrarı olduğunu, bir ses biriminden yapıca bütünleşen ek, kök, kelime hatta cümleciklerin tekrarına kadar varan sözler*" (Koca,2008:1) olarak tanımlamış ve ikilemelerin söz içindeki anlamı pekiştirip zenginleştirerek söze anlam kattığını ifade etmiştir. Ağca da "*Eski Türkçe Kö:K Tenri Ve Kö:K Kalık İkilemeleri Üzerine"* adlı makalesinde ikilemelerin tanımını yaparak ikilemelerin, dillerin hem sözcük bilimsel ve söz dizimsel hem de anlam bilimsel alanlarıyla ilgili bir kategori olduğunu, Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden başlamak üzere hemen hemen bütün çevrelerinde yaygınlık gösterdiğini belirterek, ikilemelerin daha çok, ifade edilmek istenilen anlamı daha etkili söylemek ya da vurgulamak üzere tercih edildiğini belirtmiştir. Bununla birlikte Türk dilinin hemen hemen her döneminde ikilemelerin sıkça kullanıldığını ve Türk dilinin ikilemeler bakımından zengin bir dil olduğunu belirtmiştir (Ağca, 2016: 201-221).

Tanımlamaların tamamından anlaşılacağı üzere, ikilemeler cümle içerisinde önemli görülen bir konunun vurgulanmasını sağlayan, söylenmek isteneni anlamsal açıdan pekiştiren, cümle içinde sözün etki ve inandırıcılığını arttıran, dilin söz varlığındaki zenginliği gösteren, dildeki akıcılık ve ahengi ortaya koyan, aynı atasözleri ve deyimlerdeki gibi anlatımı güçlendiren kalıplaşmış dil ürünleridir. Köktürk Abidelerinde sıkça karşılaştığımız ikilemeler bizlere atasözü ve deyimlerde olduğu gibi Köktürkler hakkında paha biçilmez bilgiler vermişlerdir. Türk toplumunun, yaşam biçimini, batıl inançlarını, kişilerin birbirleriyle ve çevreleriyle olan ilişkilerini, milletin hafızasında

saklayarak sonraki nesillere sağlıklı ve doğru bir şekilde aktarılmasını sağlayan kalıp sözler, bir milleti tanımada yine o milletin dil zenginliğinin anlaşılmasında ki en önemli dil ürünleridir. Çalışmamızın tamamına yakınında, kültürel öğelere çok geniş yer vermemizin başlıca sebebi elbette ki, kalıp sözlerin kültür ile olan ilişkilerinden ve kalıp sözlerin, kültürel öğelerin birer aynası olmasından kaynaklanmaktadır.

1.2. ESKİ TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜ İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Eski Türk tarihi ve kültürünü inceleyen birçok araştırma ve inceleme bulunmaktadır. Kadim ve köklü bir geçmişe sahip olan ve çok geniş bir coğrafyada hüküm süren Türkler, günümüzde de çok geniş topraklarda hayat sürerek, kültürel öğelerini korumaya devam etmektedirler.

Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu (Esin, 2006),* adlı kitabında, Eski Türk Kültürünü ve bu kültürün oluşum evleri ile değerlerini ele almıştır. Yine Esin, *Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri (Esin, 1972),* adlı çalışmasında Türklerin şehir yapılanmalarını "Ordug, Balık, Beş balık, Kurgan vb." Türk şehirleşme hayatını ve şehirlerdeki kültürel oluşumlarını değerlendirmiştir. Ahmet Bican Ercilasun *Türk Dili Tarihi (Ercilasun, 2002),* ve *Türk Kağanlığı ve Bengü Taşları* (Ercilasun, 2016), adlı kitaplarında Eski Türklerin yaşayışlarını, diğer milletler ile olan ilişkilerini, Türklerin tarihini, gelenek ve göreneklerini, kültürel öğelerini, Bengü taşların Türk dili tarihi ve kültürü açısından önemini ortaya koymaya çalışmıştır.

Öcal Oğuz'un editörlüğünü yaptığı *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı (Oğuz, 2005),* adlı çalışmada, Eski Türklerin kültürel öğeleri hakkında birçok değer ele alınarak incelenmiştir. Hatice Şirin User' in *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları (User, 2009),* adlı kitabında Eski Türklerin gündelik yaşamlarından duygu ve algılarına, töre ve yasalarından doğum ve ölüme kadar birçok kültürel öğe ele alınarak incelenmiş ve söz varlıkları üzerinde durulmuştur. İbrahim Kafesoğlu' un *Türk Milli Kültürü* (Kafesoğlu, 1997), adlı kitabında Eski Türk siyasi teşkilatlanması ve kültürel öğeleri; Ahmet Taşagıl' ın *Göktürk Devleti* (Taşagıl, 1998), adlı kitabında ise Türk tarihi, Türk siyasi hayatı ve kültürü incelenmiştir.

İhsan Çapçıoğlu ve Hayati Beşerli' nin editörlüğünü yaptığı *Türk Kültürü El Kitabı* (Çapçıoğlu, Beşerli, 2015), Eski Türk töre ve hukuk yapıları, Sosyal ve Ekonomik hayatları, Bilim ve Felsefeden Türklerin Sanat hayatlarına kadar birçok toplumsal değerler ele alınmıştır. Salim Koca, *Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat* (Koca, 1990), adlı çalışmasında Türklerin birçok kültürel değerine yer vermiştir. Sadettin Gömeç *Kök Türk Tarihi* (Gömeç, 1999), adlı kitabında hem Kök Türk siyasi tarihini incelemiş hem de Türklerin kültürel yapısına yer vermiştir.

1.2.1. Eski Türkçede Kalıp Sözler İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Doğan Aksan, *En Eski Türkçenin İzlerinde* (Aksan, 2015) adlı kitabında Eski Türkçedeki "*kalıp ifadeler, deyim, atasözü ve ikilemeler*" i ele alarak, kısaca özelliklerine değinmiştir. Yine Aksan'ın, yazdığı *Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını* (Aksan, 2015), *Türkçenin Zenginlikleri, İncelikleri* (Aksan, 2014), ve *Dilbilim ve Türkçe Yazıları* (Aksan, 2004), adlı kitaplarında Eski Türkçede ki "*deyim, atasözü, ikileme, soyut ve somut kavramların yanında benzetme ve aktarmalar''a* yer vererek Türkçenin değerini ve kalıp ifadelerin dile kattığı zenginliği ele almıştır.

Hürriyet Gökdayı*, Türkçede Kalıp Sözler* (Gökdayı, 2015), adlı kitabında *"Dilde Kalıplaşma, Deyimler, Atasözleri, İkilemeler, Dilin Kalıplaşma Dereceleri ve Özellikleri, Kalıplaşma Ölçütleri*" , gibi konuları ele alarak kalıp ifadelerin birebirinden ayrılması gereken özelliklerini, kültürel yaşam içindeki önemlerini geniş ve detaylı bir biçimde ele alarak incelemiştir. Talat Tekin, *Köktürk Yazıtlarındaki Deyimler1-2* adlı makalesinde Köktürkçedeki deyim özelliği taşıyan sözlerden bazıların adını vermiştir. Leyla Subaşı *Uzun Orhun Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı (Uzun, 1995),* adlı kitabında metinde geçen sözcüklerin "kavram alanlarını, neden-sonuç bağlantılarını, kip, zaman, bağlaç ve ikileme" gibi metinsel değerleri yorumlayarak ele alıp, incelemiştir.

Ömer Asım Aksoy *Atasözleri ve Deyimler 1-2 (Aksoy, 2007),* adlı sözlüğünde "*atasözleri ve deyimler"* hakkında geniş bilgiler vererek oluşum evrelerini günümüze kadar olan süreçlerini inceleyerek bizlere sunmuştur. Serkan Şen, *Türkçenin Deyim Varlığı (Şen, 2017),* adlı çalışmasında Eski Türkçe deyimleri ve kalıpsallaşmış ifadeleri ele almış, *Standart Türkiye Türkçesinde Deyimlerde Yaşayan Tarihi Sözler* (Şen, 2016), adlı

çalışmasıyla da deyim niteliği taşıyan sözleri tek tek ele alarak açıklamaya çalışmıştır. Vecihe Hatipoğlu, *Türk Dilinde İkileme (Hatipoğlu, 1981),* adlı kitabında Eski Türkçede ikilemelerin oluşumlarını ve dile kattığı zenginlikleri ele almıştır.

Eski Türk tarihi, kültürü ve kalıp sözler üzerine birçok araştırmacı ve dil bilimci uzun yıllar çalışmalar yapmıştır. Günümüzde de aynı şekilde bu çalışmalar birçok araştırmacı tarafından sürdürülmektedir. Yukarıda vermiş olduğumuz çalışma örnekleri elbette ki bu çalışmaların çok küçük bir kısmını kapsamaktadır. Verilen örneklerin bu eserler olarak seçilmesinin temel sebebi, kendi çalışmamıza oluşturdukları kaynak olma özellikleridir.

1.3. KÖKTÜRK TARİHİ

1.3.1. Birinci Köktürk Kağanlığı

Köktürkler 552-745 yılları arasında Orta Asya'da birçok Türk boyunun Asena Boyu önderliğinde birleşmeleriyle oluşmuş bir topluluk ve tarihte "Türk" adını kullanmış ilk devlettir. "Kök" adı da Türklerin o zamanki inanışlarına göre taptıkları Kök Tanrı'dan gelir. Köktürklerin lideri Bumin Kağan (Çince kaynaklarda Tu-min veya T'u-men)'dir. Köktürklerin siyasal, yönetsel ve toplumsal alanda yarattığı geleneğin izleri daha sonraki Türk devletlerinde de belirgin bir şekilde görülür.

Orta Asya'da yaşayan Türk boyları Büyük Hun Devleti'nin 216'da parçalanmasından sonra yaşamlarını eskisi gibi dağınık olarak sürdürmeye başladılar. Zaman içinde bunların bir bölümü Çin'e bir bölümü de Avarlar'a (Juan-juan) bağlanmak zorunda kaldı. Altay Dağları'nın doğu eteklerinde yaşayan Asena Boyu da 6. yy. başlarında Avarlar'a bağımlı durumdaydı. Bu sıralarda Asena Boyu'nun başına geçen Bumin 530 bağımsız davranmaya başladı. 504 yılında Batı Tabgaç (Tapa) hükümdarıyla kendi adına siyasal ilişki kurdu ve fetihlere girişti. Tölisler ise Avarlar'a başkaldırmıştı. Bumin, bu ayaklanmayı 546 yılında bastırdı ve 50 bin ailelik bir Tölis grubunu kendine bağladı (Ercilasun, 2000: 42). Bumin Kağan, Juan-juan hükümdarı A-na-kuey'e elçi göndererek kızını istedi. Bu hareket A-na-kueyi öfkelendirdi ve "Sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl böyle bir teklifte bulunabilirsin?" mesajıyla Bumin Kağan'a mesaj gönderdi. Bumin Kağan bunun üzerine Juan-juan (Avar) kağanına karşı Batı Vey hükümdarı (Çin imparatoru) ile işbirliği yaptı. Bumin Kağanın isteği Çin

sarayının siyasetine uygun görüldüğünden kısa bir zamanda anlaşmaya varıldı. Aradaki dostluk 551 yılında, Batı Vey sülalesinden bir prensesin Bumin Kağana verilmesiyle sağlandı. Bu olay Türklerin kuvvetli bir varlık derecesine yükselmiş olduklarını gösterir (Kurat, 1952: 10).

Çok geçmeden 552 yılında ani bir baskınla Juan-juan devletini ortadan kaldırdı ve üzerindeki Juan-juan hakimiyeti bu şekilde sona erdi. Bumin Kağan'ın kazandığı bu zaferden sonra Köktürk Kağanlığı tam olarak bağımsızlığına kavuşmuş oldu ve İl Kağan unvanıyla Ötüken'de imparatorluğunu ilan etti. Yeni kurulan devletin batı kısımlarının idaresi, Bumin Kağan tarafından kardeşi İstemi Kağana verilir. Bumin Kağan'ın aynı yıl ölümünden sonra yerine oğlu Kara Kağan geçti. Kara Kağan'ın hastalıktan ölmesi üzerine Köktürk Devleti'nin başına diğer oğlu Mukan Kağan geçti.

Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Kağan 576 yılına kadar merkeze bağlı olarak "yabgu" unvanı ile devletin batı kısmını idare etti. İstemi Kağan zamanında Köktürk Kağanlığı gücünün zirvesine ulaştı; Çin, Sâsânî ve Bizans gibi, Orta Çağ başlarının en büyük üç yerleşik gücünün kuzeyinde, Marçurya'dan Karadeniz kıyılarına kadar uzanan bir imparatorluk haline geldi. Kağanlığının batı kanadını Tanrı Dağları'ndaki Ak Dağ (Ek Tag) bölgesinde oturan İstemi Kağan yönetiyordu. Köktürk anıtlarında İstemi (İştemi) şeklinde geçen bu büyük devlet adamı, Arap kaynaklarında "Sincibû Hâkan", Bizans kaynaklarında "Silzibul" olarak geçer (Ercilasun, 2000: 27).

Batı bölgesini yöneten İstemi Kağan Altay Dağları'ndan Tanrı Dağları'na kadar uzanan toprakları egemenliği altına aldı. Akhunlar üstüne akınlar düzenlendi. Devlete komşu olan Sasaniler'le siyasal ilişki kurdu. İpek Yolu'nun önemli bir bölümünü elinde tutan Akhunlar'a karşı Sasaniler'le birleşen İstemi Kağan 562 Akhunlar'ı bozguna uğrattı. İttifak dolayısıyla İstemi Kağan'ın kızı Fakim, Sasaniler'in ünlü hükümdarı Nuşirevan'la evlendi. Bu evlilikten doğan Sasani hükümdarı Hürmüz, Türkzâd (Türk'ten doğma) lakabıyla anıldı (Ercilasun, 2000: 17). Akhunlar'ın toprakları Sasaniler ve Köktürkler arasında paylaşıldı. İpek Yolunun denetimi Köktürkler'in eline geçti. Bu durumdan hoşnut olmayan Sasaniler ipek ticaretini baltalamaya çalıştı. Sasaniler ile Köktürkler arasında ittifak uzun sürmedi. İpek ticareti konusunda Bizans'a biri 563, diğeri 568 yılında iki heyet gönderildi. Bizans'la dostluk kurularak İstemi Kağan'a Bizans'a İpek Yolu'nu doğrudan satmayı tavsiye edildi. Heyet Bizans devletince iyi karşılandı. Türk-Bizans ilişkilerinde ticari konular yanında siyasal konularda da yakınlık sağlanmıştır. Bizans'la İstemi Kağan

arasındaki diplomatik münasebetler kısa zamanda meyvesini verdi. Sasaniler'le Bizans arasında 20 yıl sürecek olan savaşlar başladı (Ercilasun, 2000: 36) .

Mukan Kağan zamanında yapılan fetihlerle Köktürk Kağanlığının sınırları Çin Seddi'nden kuzeyde Buz Denizi'ne, doğuda Kore'den batıda Karadeniz'e kadar uzanmıştır. 572'de Mukan Kağan, 576'da İstemi Kağan öldü. Mukan Kağanın yerine kardeşi Tapar Kağan, İstemi Kağan'ın yerine ise oğlu Tardu Kağan geçti.

Tapar Kağan döneminde Çin'e olan etki güçlendi. Tapar Kağan içişlerine de karıştı. Çin'e akınlar yapıldı ve iç karışıklıklardan yararlanılarak Çin iç işlerine müdahale edildi. Tapar Kağan'ın ölümünden sonra Çinliler tarafından İşbara Kağan hükümdar ilan edildi. Böylece Çinliler Köktürklerin iç işlerine karışmaya başladılar.

İşbara Kağan çağında devlet zayıfladı. Işbara, Çang sun-şeng adlı bir Çin diplomatını dost edinmişti. Köktürklerin bütün sırlarını ve coğrafyasını öğrenen Çang sun-şeng, Çin imparatoruna verdiği bilgilerle Çin politikasını etkiledi. Bu bilgiler, Köktürk ileri gelenlerini birbirlerine düşürerek devleti ikiye böldü (Ercilasun, 2000: 23).

Tardu Kağan devletin batı kanadını yönetiyordu. 582'de Tardu Kağan Batıdan ayrılarak bağımsızlığını ilan etti. Tardu Köktürklerin birliğini sağlamak için bazı girişimlerde bulundu ve Çin'e yönelik seferler yaptı. Işbara Kağan'ın dostluğunu kazanan Çin casusu Çang sun-şeng, Köktürk ordularının ve sürülerinin suyuna zehir katarak büyük kayıplar vermesini sağladı. Tardu Kağan, Çin kışkırtmalarını kapılan Töleslerin isyanına dayanamayarak 603 yılında Tuyühunlar'a sığındı. Tardu Kağan'ın torunlarından Şi Kuey devleti yeniden güçlendirdi. 618'de Şi Kuey'in ölümü üzerine kardeşi Tong Yagbu kağan oldu (Ercilasun, 2000: 71).

Tong Yagbu, Sasaniler'e hücum etti. 623'te Hazar'la ve Bizans ile iş birliği halinde Sasaniler'e tekrar hücum etti. Sasaniler ile savaş halindeyken Çinliler ile ittifak yaptı. Doğu Köktürkler ile çekişme halinde olan Tong Yagbu iç karışıklık sonucunda amcası Bagatur Şad tarafından öldürüldü. 651'de Aşina Holu, Batı Köktürk kağanı oldu. İç karışıklıklar ve başlayan Çin hücumlarına dayanamadı ve 659'da Çinlilere eşir düştü. 50 yıl süren Çin hâkimiyeti altına girmiş olundu.

1.3.2. İkinci Köktürk Devleti

Doğu Köktürkleri 630-682 arasında 52 yıl, Batı Köktürkleri 659-690 arasında 31 yıl Çin tutsaklığında kaldılar. Çin sarayının koruma birliğinde görevli olan Köktürk soylusu Kürşad darbe girişimi yapmıştı. Kürşad 639'da kırk askeriyle Çin hükümdarını öldürüp yönetime el koyma girişimde bulundu. Fakat bu girişim başarısız oldu ve Kürşad ile arkadaşları öldürüldü. Kürşat ihtilali, tutsaklık döneminin tek bağımsızlık hareketi değildi. Doğu ve Batı Köktürkler daha başka bağımsızlık teşebbüslerinde de bulundular.

Köktürk şehzadelerinden Çepi 630'ların sonlarında Altay Dağları'na sığınmıştı. Burası bir zamanlar atalarının yaşadığı Ergenekon idi. Çepi 30 binlik güce ulaşınca kağanlığını ilan etti. Bir kısım Karluk ve Kırgız da onun kağanlığını kabul etti. Çinliler bu bağımsızlık ateşini de söndürmeye karar verip Türk boyları arasına fitne sokup Karluk ve Uygur gibi boyları Çin tarafını tutunca Çepi yalnız kaldı ve 650'de tutsak edildi (Ercilasun,2000: 81). 679 yılında Wen-nu ve Fong-çi olan iki Türk büyüğü Çin'e karşı ayaklandı ama sonuç alınamadı. Bu umutsuz anda Tunyukuk ve Kutluk adında önderler imdada yetişti. İki önder birlikte planlar yaptı. Çinlilerden uzakta olan Gobi Çölü ve Orhun ırmağı arasındaki bölgede savaşçı topladılar ve 687 yılında Çin'i tamamen yendiler. Dağınık Türk halklarını ancak "Türk devletçilik ruhunun yerleşmiş olduğu" Ötüken etrafında toplanmak ve idare etmek mümkün idi. Kutluk'un harekete geçmesinden endişelenen Selenga ırmağı boylarında Oğuzlar, tedbir almak üzere K'i-tanlar'la ve Çin ile ittifak yaptı. Tunyukuk'un tavsiyesi ile baskın şekilde "İnekler Gölü" kıyısında kazanılan savaş Oğuz tehlikesini ortadan kaldırdı. Köktürklerin Ötüken'e hakim olması sağlandı. Devletin başına Tunyukuk'un tavsiyesi ile Kutluk geçti. Kutluk kağan ilan edilerek İlteriş (İli kurtaran derleyip toparlayan) unvanını aldı.

Kerulen ve Onon nehirlerinin yüksek vadilerine, batıda Altaylar'a kadar uzanan sahadaki Türk ve yabancı kavimleri Köktürkler idaresine almıştı. Böylece Köktürkler'i yeniden kurup teşkilatlandırarak töreyi tekrar yürürlüğe koyan milli kahraman İlteriş, kutlu Ötüken yaylasında dalgalandırdığı altın kurt başlı sancağın gölgesinde öldü.

İlteriş Kağan öldüğü zaman Bilge sekiz, Köl Tigin yedi yaşında idi. İlteriş Kağan'ın kardeşi Kapgan (Türkçe unvan= Fatih) hakan oldu. Türk tarihinin büyük fatihlerinden birisidir. Kapgan Kağan'ın esasları şu şekilde geçmektedir:

1) Çin'i baskı altında tutarak Türk devletinin huzurunu korumak ve tarım ürünü imkânı sağlamak.

2) Çin'de dağınık yaşayan Türkleri Ötüken'e çekmek ve Türkleri yabancı hâkimiyetinden kurtarıp askeri ve iktisadi gelişmeyi hızlandırmak.

3) Asya kıtasında bütün Türkleri tek sancak altında toplamak.

Devletin ilerlemesinden ve büyümesinden endişe eden düşman devlet ittifak yapıp Köktürk devletini bozguna uğratmak istiyordu. Tunyukuk'un ülkenin her tarafına yerleştirdiği casuslar sayesinde, Çin, Kırgız ve Türgiş kağanlarının anlaşmalarını ve konuşmalarını öğrendi. Köktürkler düşmandan önce harekete geçerek ani bir baskın yaparak Türgişler'i yenerek Türgiş kağanı Uçele tutsak edildi. Bunun üzerine On Ok beyleri ve halkı Köktürkler'e baş eğdiler (Tony K1 B2) (Ercilasun, 2000: 83).

Kapgan Kağan Köktürk Devlet için bazı idari değişiklikler yapma yoluna gitti. İlteriş Kağan liderliğinde, Çin esaretinden kurtulan Köktürk Devleti kısa zaman içinde cihan devleti haline dönüştü. Çin'e karşı zaferleri doğuda devam ederken, Batı'da isyan eden Türgişler'e karşı da seferlere girişildi. Tunyukuk idaresinde Altay Dağları'nı aşıp Yanş Ovası'na ilerlemiş ve Bolçu'da On-ok'lar üzerinde zafer kazanmıştır. Türgiş hakanının yakalanması ve yagbusu ile telef olmalarıyla birlikte Bolçu Savaşı ile Türkler sonunda ilk defa birleştirler.

Tunyukuk, Köktürk ve Türgiş ordularıyla birlikte sefere devam ederek Seyhun'u geçmiş, Demir Kapı'ya kadar ulaşmış, orada bulunan Emevi Araplarını da baş eğdirmiş ve sayısız ganimetler elde ederek geri dönmüştür. Bolçu Savaşı'ndan sonra Kapgan, oğullarından birini İni (küçük) İl Kağan ilan etmiş ve Çukukunlarla On Okların idaresini ona vermişti. 14 yaşındaki Bilge, sağ kanat şadı (Tarduş Şad), Kapgan'ın kardeşi To-si-fu (Tuğ Yagbu) ise sol kanat şadı idi. İni İl Kağan, On Okları da yönettiği için Batı Kağanı unvanını da taşıyordu. Kapgan, kağanlar kağanı idi. 700'lerin başında, oğlu İni İl Kağan, kardeşi To-si-fu Şad, yeğenleri Tarduş Şad (Bilge) ve Köl Tigin'den oluşan muhteşem bir kadro ile kağanlığı idare ediyordu. Kapgan Kağan, imparatoriçe Wu'ya şart koşarak Çin'deki Türklerin iadesini sağlamış, Batı ve Doğu Köktürkleri birleştirmiş; Uygur, Kırgız, Çik, Basmıl, Karluk gibi birçok Türk boyunu da kağanlığa bağlayarak Türk birliğini kurmuş; dört bir yana sayısız seferler düzenleyip ordular göndererek başlılara baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüştü (Ercilasun, 2000: 56).

Kapgan Kağanın sağladığı birlik 715'ten itibaren bozulmaya başladı. İlk önce Karluklar isyan etti. Hiçbir sıkıntıları olmadığı (bunsuz) halde, istedikleri yere ulaşıp gittikleri (erür barur) halde düşman oldular. Kutsal Tamag tepesindeki savaşta Bilge ve Köl Tigin, Karluk isyanını bastırdı. Ardından Basmıllar, Azlar, İzgiller isyan ettiler. Hepsi Bilge ve Köl Tigin Kağan tarafından bastırıldı.

716 yılında Bayırkular da isyan etti. Derhal harekete geçen Kapgan Kağan, Tola ırmağı kenarında onları ağır bir bozguna uğrattı. Ancak, tedbirsiz davranarak az sayıda askerle geri dönerken Söğüt Ormanında Bayırkuların reisinin hücumuna uğradı ve öldürüldü. Kesik başı, Bayırkuların yanında bulunan Çinli elçi Ho Ling-ch'üan tarafından Çin'e götürüldü (Taşagıl,1998: 67). Kapgan Kağan'ın ölümünden sonra oğlu İni İl, kağanlığını ilan etti. Ancak İlteriş Kağan'ın oğlu, Bilge'nin taht hakkı vardı. Köl Tigin bir darbe ile İni İl'i ve ailesini ortadan kaldırarak Bilge'yi kağan olarak tahta geçirdi.

Bilge Kağan devletin başına geçip ülkeyi toparlamaya çalıştı. Ağabeyi Köl Tigin'i askeri işlerin idaresini verip "sol bilge ilig" başkomutan yaptı. Tunyukuk yeniden "ayguçılık" Devlet Meclisi başkanlığına getirildi. Boy isyanları bu değişikliklere rağmen devam ediyordu. Tunyukuk planlamacı olarak 717 yılının yazında Çin'e bağlanan Tatabıların üzerine yürüyen Bilge Kağan onları cezalandırdı.

At sürülerini ve bütün mallarını ele geçirdi. Kaçan Tatabılar Kadırkan dağlarına yerleştiler. Bu arada daha öne Çin'e bağlanan beylerden bazıları geri döndü. Yine Çin'e gitmek zorunda kalmış halk orada Çinlileşmeyi reddederek ayaklandı ve birkaç mücadeleden sonra Köktürk ülkesine geri döndü. 718 yılında Karluklar da yenilgiyi uğratılıp halkları devlete bağlanmış; idarecileri öldürülmüştü. Neticede Karluk problemi de çözüldü (Taşagıl,1998: 34).

Çin'e sefer yapmak isteyen Bilge Kağan, büyük çapta yağma ve akın yapmak istiyordu. Tunyukuk halkının savaşla değil barış ile zenginleşeceğini söyleyip ordunun da zayıf olduğunu ve beklenmesi gerektiğini açıkladı. Böylece Tunyukuk, Bilge Kağanı tecrübesi ile engelledi. Bilge Kağan bunun akabinde Çin gibi şehri surlar ile çevirip Budist ve Taoist tapınaklar yapmak isteyince Tunyukuk karşı çıktı. Bunun sebebi Çin kaynaklarında şu şekilde geçmektedir. "Köktürkler Çinlilerin yanında bire yüz bile değillerdir. Otlak ve sulak yerleri ararlar, avlanırlar, sabit evleri yoktur ve daima muhabere talimi yaparlar. Kendilerini güçlü hissettikleri anda ileri atılırlar, kendilerini zayıf hissettiklerinde kaçarlar ve saklanırlar. Böylece Çinlilerin sayıca üstünlüklerini ki bu

onlara hiçbir şey sağlamaz, telafi ederler. Eğer Köktürkleri surlarla çevrili bir şehre yerleştirirseniz ve bu defa Çinlilere yenilirseniz onların tutsağı olursunuz Buda ve Lao-Tsö'ye gelince, bunlar insanlara yumuşaklık ve tevazu öğretirler; böyle şeyler savaşçılara göre değildir. " (Ercilasun,2000: 61). Köktürklerin eski gücüne kavuşması Çin'i harekete geçirdi. Batıdan Basmıllar, doğudan Tatabılar ve Kıtanlar, güneyden Çin orduları harekete geçerek Köktürk ordularını tamamen sıkıştırmak istemiştir. Kıtan ve Tatabıların, Köktürk Devletine isyan etmelerini ağır ödediler. 721 kışında Kıtanları, 722 baharında Tatabıları bozguna uğrattı. Köktürklerin başarıları üzerine Çin durumu kabul etmek zorunda kaldı. İmparator Hsüan-tsung'un sarayında yapılan müzakerelerde "Bilge Kağan'ın iyi bir idareci olduğu, insanları iyi yönettiği ve dost canlısı kişiliğe sahip olduğu vurgulanırken, kardeşi Köl Tigin'in mükemmel bir savaşçı, iyi bir komutan Tunyukuk'un ise çok cesur, yaşlı, bilgili, tecrübeli biri olarak Çin için tehlikeli oldukları" belirtilmekteydi (Ercilasun, 2000: 78).

731 yılında II. Köktürk Devleti'nin kahramanı Köl Tigin vefat etmişti. Bilge Kağan ölümü üzerine Köl Tigin için kaplumbağa kaide üzerine 3,75metrelik bir bengü taş diktirdi. Kitabesinde "Kardeşim Köl Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, esen aklım esmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri, kaşları berbat olacak, deyip düşündüm" diyerek üzüntüsünü belirtmektedir (Taşağıl, 1998: 46). Bilge Kağanın ölümünden sonra Köktürk Devleti yıkılmaya başladı. Bilge Kağanın yerine oğlu İ-jan kağan olarak tahta geçti fakat hastalıktan dolayı fazla yaşayamadan öldü. Onun yerine küçük kardeşi Tengri Kağan geçti. Yeni kağanın yaşının küçük olmasından dolayı idareye annesi (Tunyukuk'un kızı) Po-fu Katun geçti. Hatun, vezirlerden Yü-ssu Tarkan ile işbirliği yaptığı için devlet adamların çoğunu kendine küstürdü. Batı kanadının şadı öldürülünce, batı kanadı şadı Pan Köl Tigin endişeye kapılarak Tengri Kağanın üzerine saldırarak onu öldürdü ve yerine Bilge Kağanın bir diğer oğlunu tahta geçirdi. Kimse destek vermeyince Kutlug Yabgu yeni kağanı öldürüp Bilge Kağan'ın diğer bir oğlunu geçirdi. Çok geçmeden onu da ortadan kaldıran Kutlug Yagbu kendini kağan ilan etti.

İmparator Hsüan-tsung, Köktürklerin iç durumunda karışıklık olduğunu görerek bir generalini görevlendirdi ve ona Uygur, Karluk ve Basmıllar gibi kavileri Çin'e tabi olmaya çağırmasını emretti. 724'de üç Köktürk kabilesi olan Basmıl, Uygur ve Karluklar

beraberce Kutlug Yabgu'ya hücum ederek öldürdüler. Sonrasında Basmılların liderini kağan seçtiler. Uygur ve Karluklar ise sağ ve sol yabguluklarını aldılar. Geriye kalan Köktürk kabileleri birleşerek Pan Köl Tigin'in oğlu Ozmış'ı kağan ilan ettiler (Ercilasun, 2016: 107). Üç boy olan Basmıllar, Uygular ve Karlukların arası açılmıştı. Basmılların lideri Uygurlar ve Karluklar tarafından öldürüldü ve Uygular kendi kağanlıklarını ilan edip devletlerini kurdular. Uygurlar son Köktürk kağanı olan Bo-mey'i de öldürdüler. Uygurların ilk hükümdarı Kutlug Bilge Köl'ün kağanlığı 744 Ağustos ayında başlamıştır. Ancak Köktürklerin son hükümdarı Bo-mey Kağan 745 yılının Ocak veya Mart ayında öldürülmüştür. Buna göre Köktürklerin yıkılış tarihi 745 yılı olarak kabul edilebilir (Ercilasun, 2016: 97).

1.3.3. Köktürk Yazıtları Hakkında Bilgiler

Orhun Yazıtlarını anlamak ve bunu anlatmak bir milletin zekâsını, merhametini ve millet olma bilincini anlamak, millet olmanın temel şartlarını algılamak ve bu günümüzü daha doğru yaşarken geleceğe nasıl daha sağlam adımlarla varılacağının şifresini bulmakla eşdeğerdir. Prof. Dr. Muharrem Ergin "*Orhun Abideleri*" adlı kitabının ön sözünde Orhun Yazıtlarının ne olduğu ve bizler için ne denli önemli olduğunu su satırlarıyla açıklamıştır: "Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin. İlk Türk tarihi, taşlar üzerine yazılmış tarih, Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması, devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri, Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası, Türk askeri dehasının, Türk askerlik san'atının esasları. Türk gururunun ilahi yüksekliği. Türk feragat ve faziletinin büyük örneği. Türk içtimai hayatının ulvi tablosu… Türk yazı dilinin başlangıcını milâdın ilk asırlarına çıkartan delil. Türk ordusunun kuruluşunu en az 1250 sene öteye götüren vesika. Türklüğün en büyük iftihar vesilesi olan eser. İnsanlık âleminin sosyal muhteva bakımından en manalı mezar taşları. Dünyanın bugün belki de en büyük meselesi olan Çin hakkında 1250 sene evvelki Türk ikazı." (Ergin, 2003: 4).

Orhun abidelerini belki de en güzel tarifi bu diyebiliriz, insanın zihnindeki her türlü soruya yanıt veren bu tasnif, aynı zamanda yazıtların değerini de ortaya koymaktadır. Orhun abideleri Köktürkler zamanından kalma kitabeler olduğundan Türk tarihinin belki de en önemli belgeleridir. Köktürkler, milâttan önce Hun devletinin yıkılmasından hemen

sonra kurulmuş, değişik topluluklar ve boylar yönetiminde devam edegelmiş doğusunda Çin batısında ise Sasani devletinin olduğu Türkistan'da kurulan ve 6. asırla 8. asırlar arasında hüküm süren Türk devletidir. Çalışmamızın ''Köktürk Tarihi'' kısmında bu konularda geniş bilgi verilmiştir. Orhun abidelerinin fiziki özellikleri hakkında bilgi vermek de yerinde olacaktır. Yazıtların fiziki özellikleri de Muharrem Ergin'in Orhun Abideleri adlı çalışmasından faydalanarak verilmiştir.

Orhun abidelerinin en büyükleri (Köktürk Yazıtları) şu 3 yazıttan oluşmaktadır.

1.3.3.1. Köl Tigin yazıtı (732)

"3,35 metre yükseklikte, kireç taşından yapılmış ve dört cephelidir. Doğu-batı cephelerinin genişliği aşağıda 132, yukarıda 122 santimetredir. Kuzey-güney cepheleri de aşağıda 46, yukarıda 44 cm'dir. Üst kısım kemer biçiminde ve yukarıda beş kenarlı olarak bitmektedir. Anıttaki satırların uzunluğu 235 cm'dir. Anıtın doğu yüzünde 40; güney ve kuzey yüzlerinde 13'er satır Köktürk harfli Türkçe metin bulunur. Batı yüzündeyse, devrin Tang İmparatoru'nun Köl Tigin'in ölümü nedeniyle gönderdiği Çince mesajına yer verilmiştir. Batı yüzde Çince yazılar dışında yazıta sonradan eklenmiş Köktürk harfli iki satır bulunmaktadır." " Yazıtın kuzeydoğu, güneydoğu, güneybatı yüzlerinde de Köktürk harfli Türkçe metinler vardır. Köl Tigin yazıtında Köktürk tarihine ait olaylar, Bilge Kağan'ın ağzından aktarılarak birlik, bütünlük mesajı verilir."

"Yazıtın doğu, kuzey ve güney yüzlerinin yazıcısı, Yollug Tigin, batı yüzünün yazıcısıysa, Tang İmparatoru Hiuan Tsong'ın yeğeni Çang Sengün'dür. Köl Tigin yazıtının doğu yüzünde, bütün Türk boylarının ortak damgası olduğu sanılan dağ keçisi damgasına; doğuya ve batıya bakan "tepelik" kısımlarındaysa, kurttan süt emen çocuk tasvirleri vardır. Abide, geçen yaklaşık 1300 senelik süreç içinde önemli ölçüde tahrip olmuştur. Çünkü yazıtın doğuyla kuzey yüzlerini birleştiren kısım yıldırım düşmesi neticesinde parçalanmıştır. Orijinalinde kaplumbağa kaide üzerinde bulunan yazıt, bu kaidenin de parçalanması üzerine 1911 senesinde, sunak taşından kesilen granit bir blok üzerine oturtulmuştur" (Ergin, 2003: 6-9).

1.3.3.2. Bilge Kağan Anıtı (735)

"Köl Tigin Anıtının bir kilometre uzağındadır. 734 senesinde ölen Bilge Kağan ismine oğlu Tenri Kağan tarafından yaptırılan bu anıt 735'te dikilmiştir. Yazıtta Bilge Kağan'ın ağzından devletin nasıl büyüdüğü anlatılmakta ve Köl Tigin'in ölümünden sonraki olaylar eklenmektedir. Bunların dışında kağanın konuşmasından başka yeğeni Yuluğ Tigin'in kayıtları da bulunmaktadır. Yaklaşık 3,75 m. yüksekliğindeki yazıt, dört cephelidir. Yazıtın doğu yüzünde 41, kuzey ve güney yüzlerinde 15'er satır Köktürk harfli Türkçe metin mevcuttur. Batı yüzünde ise, Çince bir metin vardır. Batı yüzün tepelik kısmının ortalarına da Köktürk harfli Türkçe manzum metin yazılmıştır. Yazıtın güneydoğu, güneybatı ve batı yüzlerinde de Köktürk harfli Türkçe küçük metinler vardır. Yazıtta olayları anlatan, nasihatler veren Bilge Kağan'dır. Yazıta Köl Tigin'in ölümünden sonraki olaylar da eklenmiştir" (Ergin, 2003:6-9).

1.3.3.3. Tunyukuk Anıtı (716)

''Tunyukuk anıtı 4 cepheli iki dikilitaş şeklindedir. Yazılar, diğer taşlara oranla daha silik biçimdedir. Tunyukuk, Bilge Kağan'ın babası İlteriş Kağan'ın amcası Kapgan Kağan'ın ve Bilge Kağan'ın baş bilicisi yani baş veziriydi. Bu abideyi ihtiyarlık döneminde kendisi diktirmiştir ve yazılar da kendisine aittir. Taşlarda Köktürklerin Çin esaretinden nasıl kurtulduğu, kurtuluş savaşının nasıl yapıldığı ve Tunyukuk 'un neler yaptığı anlatılır. Birinci yazıt, 243 cm; ikinci yazıt ise, 217 cm yüksekliğindedir. Birinci yazıtta 35, ikinci yazıtta 27 satır Köktürk harfli Türkçe metin vardır " (Ergin, 2003: 6-9).

2. BÖLÜM

ORHUN YAZITLARINDA TESPİT EDİLEN KALIP SÖZLER

2.1. ORHUN YAZITLARINDA TESPİT EDİLEN DEYİMLER

2.1.1. Benzetme ve Mecazlarla Kurulan Deyimler

atı küsi yok bol- "adı sanı yok olmak"

Bu deyim değişmeceli anlamda; *"varlığını yitirmek, ortadan kalkmak, unutulmak, silinmek"*, anlamında kullanılmıştır. Deyim günümüz Türkiye Türkçesinde de "adı unutulmak, *şanını yitirmek, şanı yürümemek"*"anlamındadır. Bu deyime baktığımızda anlamsal açıdan çok büyük derinlikler içerdiği hemen görülebilir. Yukarıda zikredilen ''Adı sanı belirsiz olmak'' deyimi tam manasıyla bu tümcede kendini belirtmektedir. Adı sanı belirsiz deyimi; nereden geldiği belli olmayan, akrabaları, aile soyu belli olmayan şeklinde açıklanmıştır (Kuşçu,2016: 33). *"Biriye tabgaç da atı küsi yok boldı, bu yirde bana kul boldı"* sözünde ve yine metinlerde geçen "*Biriye tabgaç da atı küsi yok boltı*" (BK D 36), sözlerinden de açıkça görülüyor ki, adını yok etmek, *küsi*'ni yok etmek, bir milleti yok etmekle eş değerdir. Metinlerde sıkça Çin milletinin hilelerinden ve oyunlarından bahsedilerek bu oyunlardan ve Çin milletinden uzak durulması gerektiği, Çin milletine asla ve asla kanılmaması, inanılmaması gerektiği söylenmiştir. "*Tabgaç atı küsi boltı*" (BK D 36), cümlesi bu ifadeyi Çin milletinin içine girerek onlara tabi olarak kendi hür iradelerini, adetlerini, gelenek ve göreneklerini o millete vermiş, kendi adı sanı yok olmuş kendi millet olma özelliğini yitirmiştir. Tarihte birçok zaman görülür ve bilinir ki asimile olan toplumlar varlıklarını milleti yapan öğelerini hatta ve hatta milli benliklerini her zaman kaybetmiş ve tarih sahnesinden silinmişlerdir. Burada mevzu olan millet Türk milleti olduğu için öncelikle bilgeli kağanları sonrada kağanına ve gelenek göreneklerine sıkı sıkıya bağlı halkı asla adını yok etmemiş ve etmeyecektir.

Köl Tigin yazıtı Doğu yüzü yirmi altıncı satırında buralara orjinallerini yaz ve karsınsına KRŞ. YAZ GUNUMUZ TÜRKÇESİNE ALTARINIMINI YAZ"Kardeşim Köl Tigin ile anlaştık. Babamızın, amcamızın kazandığı milletin adı sanı yok olmasın diye. Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Köl Tigin ile iki şad ile ölesiye, bitesiye çalışıp kazandım."(KT D 26)

Bu satırlarda da ‘‘adı sanı yok olmak’ bir milletin ölümü, bir milletin yok oluşu ile eşdeğer görülmüştür. Türkiye Türkçesinde bugün hepimizin bildiği “*adı batmak*” deyimi bir beddua niteliğinde kullanılmaktadır. Özellikle Anadolu ağızlarında kullanılan “adı bat-’’ deyimi Köktürk Kitabelerinde ki kullanımla aynıdır. *Adın batsın herif* ‘’bedduasından ölesin emi! adın bir daha anılmasın, seni bir daha görmeyelim, silinip gidesin yeryüzünden’’ anlamları çıkmaktadır.

Bu deyim sonraları *Kutadgu Bilig*’de at kötür- atı arta- (adı var olmak, adı unutulmak) şeklinde görülürken Atebetü’l-Hakayık adlı eserde ‘‘adı unutulmasın, öldükten sonra iyi şeylerle anılsın’’ manasında bir dua mahiyetinde ‘‘Atı kalsu tip’’ şekliyle karşımıza çıkmaktadır (Ekrem, 2013: 43; Önler, 1993: 9). Yine aynı deyim ve manada aynı kullanımlara Battalgazi Destanı’nda rastlamaktayız. Destanda şöhret sahibi olmak, varlığını kazanmak manasında kullanılan, (Kaya, 1989: 3) ‘‘Ad kazanmak’’ deyimi bu bağlamda örnek olarak gösterilebilir. *Yine Dede Korkut Hikâyeleri*’nde geçen ‘‘Adını ben verdim yaşını Allah versin’’ ifadesi aynı özellikleri taşımaktadır. *Divanü Lügati’t-Türk*’te geçen *Yalñuk aglı yakarur eyğü atı kalır.* TT ‘‘Kişi oglu yok olur, ölür, iyi ise adı kalır’’ (Bahari,2003: 195) kullanımı da bu tarzdadır. Kısacası bu deyim Türklük bilincinde, halk kültüründe her sahada bir deyim olmasının ötesinde varlığı, milletçe var olmayı anlatan muazzam bir kalıp sözdür.

Köktürk yazıtlarında geçen sözcük Bilge Kağan ve Köl Tegin yazıtlarına şu şekilde tanıklanmıştır:

Türk bodunug atı küsi yok bolmasun tiyin. “Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye.” (KT D 25). Ayrıca aynı deyim metinlerde şu (BK D 20-21-36) satırlarda da geçmektedir.

Adak kamşat “morali bozulmak, sendelemek, ayağı burkulmak, ayakları birbirine dolaşmak, ayak diretmek, ayağını kaldırmak”

Bu deyim anlamsal olarak bizleri birbirine benzer ifadelere götürmektedir. ‘kamşat’ kelimesi; “*Diretmek, sarılmak, sendelemek, ürkütücü, şaşırtıcı, ürken*” anlamlarına gelmektedir (Eyüboğlu, 2017:368), metinlerde geçen ‘‘kamşat’’ sözcüğü farklı anlamları bünyesinde barındırması açısından çok anlamlı kelimeler sınıflandırılmasında yer almalıdır. Aksan, *Köktürkçenin Sözvarlığı Üzerine* adlı eserinde “kamşat” sözcüğünü somut bir eylemden yararlanılarak somut bir kavramı gösteren ileri öğe olarak

tanımlamıştır (Aksan,2015: 53). *"Eçim kağan ili kamşat boltukında"* (KT K 3) satırlarında geçen bu ifadede anlatılan 'karışıklığa uğramak' ve 'sarılmak' kelimenin çok anlamlı soyuttan, somuta geçişi gösteren benzetme ile kurulan bir deyim olduğunu da görmekteyiz.

Metinde geçen bu ifadeyi örnekler vererek açıklamak tezimizin daha anlaşılır olması açısından önemlidir. Bilge Kağan yazıtı Doğu yüzü otuzuncu satırında geçen "*Üçüngü olarak çuş basında savaştım, "Türk milletinin ayağı burkuldu, kötü olacak idi"* (BK D 30) ifadesi ve ''dördüncü olarak çuş basında savaştım. Türk milletinin ayağı burkuldu kötü olacak idi" şeklindeki ifadelerden ayrıca ''ayağı kaymak,'' ''ayağını kaydırmak'' deyimlerine de ulaşmamız mümkündür. Şöyle ki; günümüz Türkiye Türkçesinde özellikle argo ifadelerde geçen 'Akıllı ol ayağını kaydırırım' sözü ile ''aklını başına almazsan seni yok ederim, buralarda veya bu işle tutunamaz yok olur gidersin'' anlamı çıkmaktadır. Metinde de geçen ifadeleri eğer savaşmasaydık Türk milletinin ayağı kayacak yok olacak idi olarak açıklamak da yerinde olacaktır.

Kamşat- deyiminin bir farklı anlamı da ''diretmek'' olduğundan burada, ''biz savaştık milletimiz düşmana ayak diretti onlarda savaştı yoksa kötü olacak idi'' anlamı ve yorumlaması da yapılabilir ki bu daha sağlıklı bir yorumlama olur. Çünkü savaş sanatını çok iyi bilen bir toplum, çok iyi bildiği bir olay karsısında ayakları birbirine dolaşmayacağından veya korkmayacağından dolayı düşman ne kadar zırhlı da kalabalık da olsa ondan kaçmayacağından, düşmana ancak ve ancak ayak diretir ve savaşarak kazanır.

BURADA BAĞLANTILI CÜMLENİ KIUR

Bu düşüncemizi destekler nitelikte bir kullanım *Kutadgu Bilig*'de aynen şöyle geçmektedir.

Bezenür kişike özin körkitür

Könül berdin erse adak berki tür

''Bezenir, insan insana kendini gösterir.

Ona meyil edince de ayak diretir." (Önler,2013:121).

Bu beyitte ki adak *berkit-* kelimesi "*ayak diretmek ve sebat göstermek sabır etmek"* manalarında kullanılmıştır.

İşte Türk milleti de bu anlamda savaş karsısında direnmiş ve sebat göstererek başarıya ulaşmıştır. “kamşat” kelimesi bugün Yakut Türkçesinde “hareket ettirmek, itmek” manasıyla kullanılmaktadır. (Yıldız, 2007: 43).

‘‘Türk milleti harekete geçti (yoksa) çok kötü olacaktı’’ şeklinde de bir anlam çıkarılabilir. “Adak kamşatmak” deyimini Aksan, en eski Türkçe’nin izlerinde adlı eserinde ‘‘kararsız, istikrarsız olmak’’ biçiminde açıklarken (Aksan, 2015: 53); Eyüboğlu, *Türkçenin Etimolojik Sözlüğü* adlı eserinde *kamşamak* fiilini ‘‘kımıldamak, canlanmak’’ olarak açıklamıştır (Eyüboğlu,2017: 369).

Sözcük Köktürk yazıtlarında şu şekilde tanıklanmıştır:

TT “Üçüncü olarak çuş başında savaştım, Türk milletinin ayağı burkuldu, kötü olacak idi.”(BK D 30).

Ayrıca metinde şu yerlerde de aynı ifade geçmektedir (KT D 7).

tiril- “çekidüzen vermek, derlemek toplamak, düzene sokmak, düzen vermek, düzene koymak, hayat bulmak, kendine getirmek, toparlanmak, şahlandırmak, dağa çıkmak”

Metinlerde geçen *tiril*- ve *kubran*- eylemleri aynı zamanda eş anlamlı kelimelerdir. *tir*- eylemi “dermek, derlemek, toparlamak*”,* anlamında kullanılmıştır. Yine *it*- eylemi de ‘‘örgütlemek, bir amaç için bir araya getirmek’’ manasında kullanılmıştır.

Yine ‘‘toplanmak, bir araya getirmek’’ anlamında kullanılan bir başka kelime ise *kubran*- fiilidir. Clauson’ın *guvran*- biçiminde okuduğu sözcüklere aynı kökün türevi olan *guwrag* ‘‘toplantı, dernek’’ anlamıyla Uygur belgelerinde görülmektedir. (Aksan, 2015:76)

Yazıtlara baktığımızda *tir*- eylemi kubran ve *it*- eylemleri semantik açıdan bir milleti bir araya getirerek, belli amaç için toplamak, bir ülkü çerçevesinde oluşturmak ve bu yolla zafere ulaşarak millete hayat vermek için kullanılan kelimelerdendir.

Tir- fiili ‘‘derlemek, toparlamak’’ anlamının ötesinde bir millet için kullanıldığında ‘‘hayat bulmak, bir millete can vermek’’ olarak anlaşılmalı ve bu şekilde değerlendirilmelidir. Dîvan-ü Lügati’t-Türk’te *tiril*- “yaşamak, dirilmek, hayat bulmak” olarak açıklanmıştır. Çünkü düşman karşısında dağınık halde olan birlik asla ve asla bir başarı elde edemez ve varlığını sürdüremez, o halde varlığının devamı için derlenmesi,

toplanması ve birlikten kuvvet doğar ilkesini hayata geçirmesi lazımdır. Yine *kubran- ve it-* fiillerinde aynı anlamda oluşturulmuş zengin bir dilin geniş olanaklarını bizlere göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Eski Türkçede kullanılan *tirig* "canlı'' kelimesinin bu bağlamda köken olarak benzerlikleri de bulunmakta bir milleti oluşturmada ''dirilerek, derilerek, hayat bularak varlıklarını sürmek'' yazıtların dönemi düşünüldüğünde ne denli önemli olduğu anlaşılacaktır. *tir->* der-, *tiñg>* diri, *tiril->*deril- şekilleriylede günümüz Türkçesinde kullanılmaktadır (Yıldız,2007: 81).

Eyüboğlu, *kubra-* fiili için *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* adlı eserinde *kubraş-* ''yardımlaşmak, ortaklık etmek, değiş tokuş etmek'' şeklinde açıklamıştır (Eyüboğlu,2017: 369).

Aksan, *kubran-* fiillinin metinlerde topluluk, toplantı anlamında kullanıldığını, anlam bilim açısından bu eyleme en yakın öğenin kop+ 'hepsi, bütünü, çok' sözcüğünün addan eylem türeten +ra ekiyle birlikte türeyerek *kop+ra* şeklinde oluşabileceğini söylemektedir (Aksan,2015: 100). Metinlerde var oluş mücadelesi anlatılırken birçok yerde derilmek, toplanmak, şehirdekilerin dağa çıkması ve dağdakilerin şehre inmeleri, bu şekilde toplanıp bir ordu oluşturduklarından bahsedilmiştir.

Bu satırlarda I. Köktürk Devletinin yıkılışı ve sonrasında 2. Köktürk Devletinin kurulması çabalarının nasıl başladığı anlatılmaktadır. 1. Köktürk Kağanlığının yıkılışından sonra 2. Köktürk Kağanlığının kurulması çabalarına kadar Köktürklerin 50 yıl gibi bir süreyi (630-680) bağımsızlıktan yoksun olarak geçirmiş olmalardır (Uzun,1995:135). Bu anlatım ve açıklama içerisinde deyimleşmiş yapıları barındırması bakımında önemlidir. Bunlar arasında ''dağa çıkmak'' deyimi de önemli bir yer tutmaktadır.

Sözcük Orhun Abilerinde şu şekilde tanıklanmıştır:

Balıgdakı takıtmış, dağdaki inmiş tirilip yitmiş er bolmuş "Şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler inmiş derilip yetmiş er olmuşlar." (KT D 12)

kör-: "boyun eğmek, bağlı kılınmak, dize getirmek, baş eğdirmek, asillere güçlüleri kendine muti kılmak"

Bu kelimeye baktığımızda göze çarpan ilk husus mükemmel bir sanatlı kullanıma sahip olmasıdır. Bu kullanım gerek ritim gerekse ifade derinliği açısından birlikte alınması

gereken, bünyesinde günümüz Türkçesinde kullanılan, “dize getirmek, baş eğdirmek” gibi deyimleri bulunduran muazzam kalıp ifadedir. Peki, yazıtlarda sıkça tekrar edilen bu söz neyi ifade ediyordu. Haraketli bir hayata sahip olan Türkler için gerek hayvanlarını otlatmak gerekse daha geniş çayırlara sahip olarak hüküm sürmek isteyen kağanlar için hayatın vazgeçilmezlerinden biri de savaş sanatını çok iyi öğrenmek ve bunu muharebe sahasında uygulamaktı. Gerek Çin kaynaklarından gerekse diğer tarihi vesikalardan da bildiğimiz üzere Türkler savaş sanatını en iyi bilen ve en iyi uygulayan milletti. Gerek boylar arasında gerekse diğer devletler ile yapılan savaşlar bunun kanıtı olurken bu cümlede geçen ifade de bizlere başka bir kanıt sunuyor. İyi bir devlet kurmak ve cihan hâkimiyeti için ‘‘doğuda gün doğusuna, batıda gün batısına’’ şeklinde başlayan ifade ve devamında bu yerlerdeki herkesi kendime tabi kıldım ifadeleri Türklüğün ‘‘gök çadır yer otağ’’ anlayışını bizlere daha iyi bir şekilde anlatmaktadır.

Metinlerde yer alan *başlı* ve *dizli* ile anlatılmak istenen ‘‘zaman zaman çıkan isyanlar’’ olabileceği gibi etraflarında kendilerine düşman olan diğer boy ve devletler de olabilir. Kağan bu devletlere ordu sevk ederek savaşını vermiş ve kendi ifadesiyle bunca milleti kendine *muti* ‘‘bağımlı’’ kılmıştır. Bu ifadeler bugün Anadolu ağızlarında hala yaşamaktır. ‘‘Bir sorun çıkaran ve sorunun ana kaynağı olan için kullanılan’’ *çıbanın başı;* ‘‘ortaya çıkacak bir sorunu daha oluşma evresinde yok etmek’’ maksadıyla kullanılan *yılanın basını küçükken ez;* yine ‘‘bir ortamda veya mekânda önemli bir yere konuma sahip olanlar için kullanılan’’ *büyük baş(lar)*, bir beddua niteliğinde olan ve söylenen kişiden ziyade bulunduğu veya ait olduğu gruba hitaben kullanılan ‘‘başın batsın’’ bir işi başaramamak ve yenilgi kabul etmek için kullanılan *(boyun) baş eğmek* kalıp ifadesi, ‘‘büyük bir korku ve çaresizlik anlamında kullanılan’’ *dizlerinin bağı çözülmek* gibi kalıp ifadeler yazıtlardan günümüze kadar gelebilen milli bir şuurun, ortak bir kültür ve kavramların net bir şekilde ifadesidir.

Metinlerde kağanın milletleri kendine tabi kılarak diğer boyları bir çatı altında taşlayarak daha güçlü bir hale gelmesi cihan hâkimiyetinin yanında bizlere bir kağanının nasıl olması gerektiği hakkında da bilgiler vermektedir. Kağan birleştirici bir özelliğe sahiptir. Halkının refahından yeme içmesinden ve düşmansız oluşundan sorumludur. Bunlar o tarihler düşünüldüğünde Kağanların ne denli büyük sorumluluklar aldığını ve bizlere bir kağanın, hakanın bir devlet adamının nasıl olması gerektiğinin derslerini vermesi açısından oldukça önemlidir. Birleştiren ötekileştirmeyen sosyal devlet anlayışı içerisinde fakiri ve âcizi koruyan kendi güç ve iradesiyle çevresindeki boyları kendi

himayesine katarak milletini düşmansız ve sorunsuz kılan, ülke içinde fesat ve nifak tohumlarının bitmesine müsaade etmeyen bir hakan…

Aksan, metinlerde geçen *içik-* ‘‘tabi olmak’’ sözü için bugün kullanılan iç sözcüğünün ad türevi olan *içik* ‘‘tabi kılmak, bağımlı kılmak’’ ve *içger* ‘‘içine olmak, kendine bağlamak’’ kavramlarından oluştuğunu söylemiştir. Ayrıca; *Tabgaç Kağanın içreki bedizçig ıtdı* (KT G 12), ‘‘Çin hakanın sarayındaki süslemeyi gönderdiler.’’ cümlesinde *iç buyruk* tamlamasına da dikkat çekmektedir.

Yine Tunyukuk yazıtında geçen *içre sab* tamlamasının da *iç*’in ‘‘gizli’’ anlama geldiğini bugün iç kelimesinin ‘‘iç, bağır’’ anlamlarında kullanılan çok anlamlı bir söz niteliği taşıdığını vurgulamaktadır (Aksan, 2015: 85).

katıgdı sakın-: “derinlere dalmak, derin derin düşünmek, düşünmek, endişe etmek, kaygılanmak, büyük üzüntüye kapılmak, bir yargıya varmaya çalışmak kendini helak etmek, bitkin hale gelmek”

Özellikle büyük felaketler ve ölümler karşısında söylendiğinde ‘‘endişe etmek, kaygılanmak, büyük üzüntüye kapılmak’’ yine milleti ve devleti söz konusu olduğunda bu anlama ek olarak ‘‘bir yargıya varmak’’ anlamlarının çıktığı *sakın-* fiili için Doğan Aksan Köktürkçeden önce var olan ve bir zaman sonra anlam değişimine uğrayan *sak-* fiilinin olduğunu söylemektir (Aksan,2015: 89). Bunun yanında bizlerin bildiği *sa-* ‘‘düşünmek’’ anlamında bir kökün varlığı da göz ardı edilemez ki bu anlamca *sa-* kökünden türemiştir.

sakın-

1. Düşünmek, bir yargıya varmaya çalışmak (BK D 35, Tany I B 5)
2. Endişe etmek, kaygılanmak (BK D 2)
3. Yas tutmak, büyük üzüntüye kapılmak (KT K 10, BK B 6) (Aksan,2015: 89).

sakın- eyleminin farklı türevlerine Uygur metinlerde *sakın-, sakınçıg, sakı-, sakış, sakışsız, sakurgi* şekillerinde rastlanmaktadır (Aksan,2015: 89).

Divan şiirinde ise *sak-* sözcüğü için ‘‘bir işte uyanık olan’’ anlamları vardır. Bugün Anadolu ağızlarında ‘‘uyanık, tetikte olan kimse, uykusu hafif, çok iyi duyan kulak’’ anlamları vardır (Eyüboğlu, 2017: 574). Ayrıca bugün kullandığımız ‘‘Allah saklasın’’ sözünde de bu kök yaşamaktadır. Yani ‘‘Allah korusun, Allah düşünsün, hiyame etsin, muhafaza etsin’’ anlamları çıkmaktadır. Aksan, *say- ve san-* köklerinde aynı aileden

olduğunu söylemektedir (Aksan,2015: 91). Metinlerde geçen satırlara bakıldığında sakın- fiilinin kullanıldığı her yerde büyük bir acı, endişe görmemiz mümkündür.

Yalnızca bu açıdan bakıldığında bile kağanın milleti, devleti, halkı için gece uyumadığı gündüz oturmadığı, ölerek yiterek çalıştığını görmemiz mümkündür ki bunlar kağanın öz ifadeleridir. Kağan, yani yönetici kendi hayatından vazgeçmiş, ruh ve akıl sağlığını kısacası tüm ömrünü halkının milletinin devletinin geleceğine adamıştır. Her satırda, her sözde bizlere bunları en sanatkârane en mükemmel şekilde belli bir uyak ve ritim eşliğinde söylemiştir. Zaten yazacaklarının kısıtlı olduğu bir alanda, en az sözle büyük anlamlar içeren bu nadide şaheserler bu yüzden bizlerin vazgeçilmez bugün dahi ders alacağımız en temel kaynaklarımız olmuştur.

Kutadgu Bilig adlı eserde "kaygılanmak ve düşünceye dalmak" manasına gelen deyimler şu şekilde geçmektedir.

Etin ye-: "Bir şey için kaygılanmak, kendi kendini yemek"

Kadgu yut-: "Kaygı duymak, bir şey bir kimse için kaygılanmak"

Kadgu ye-: "Kaygılanmak, gam yemek"

Könül baş bol-: "Yüreği yaralanmak, derinden üzüntü duymak""

Könül bert-: "Yüreği kabarmak, derin üzüntüye kapılmak" (Önler,2013: 143-149).

bulgak, bulganç, tarkanç, kamşat-, anıg bilig, anıg kişi, kişkürtig, kigür "fit vermek, fitne sokmak, fesat çıkarmak, karışıklık çıkarmak, kışkırtmak, ayırmak, birbirine düşman etmek, nifak sokmak, allak bullak etmek, dara düşmek, darda kalmak"

Köktürk yazıtlarında geçen bu ifadeler, halk arasına sokulmak istenilen ''kargaşa, karşılık, fitne ve fesat, ayrılık, kışkırtma'' gibi anlamları ifade eder. Köktürk kağanları yazıtlarının tamamına yakınında düşmanlarla verdikleri mücadeleleri anlatmışlardır. Bu mücadeleler kılıç kalkanla olduğu gibi akıl ile de olmuştur. İyi bir strateji ve tecrübeli devlet geleneğine sahip olan kağanlar sık sık halklarını düşmanların hilelerine karşı uyarmıştır.

Koskoca bir devleti elde tutmak daha doğrusu elden çıkarmamak için savaşım veren kağanlar düşmanın her türlü oyununu bozmak için gerek tarihten gerekse şahsi

tecrübelerinden ve yine *ayguçı* danışmalarından bilgi almış ve aldığı, öğrendiği bu tecrübelerini halkını korumak, devletini muzaffer kılmak için kullanmışlardır.

Metinlerde geçen *bulgak, bulganç, tarkanç, kamşat-, anıg bilig, anıg kişi, kişkürtig, kigür* kelimeleri, halk arasına sokulmak istenen ‘‘karışıklık, nifak, ayrılık, fesat, kışkırtmak’’ gibi kelimeleri karşılamaktadır. Burada dikkati çeken ilk özellik aynı öğeyi ifade için birden fazla kelimenin geçmesidir ki bu özellikle Türk dilinin ilk evrelerinden itibaren ne kadar zengin bir dil olduğunu göstermektedir.

Tunyukuk anıtında geçen (ID5) *Türk bodunı yime bulgak ol timiş* ‘‘Türk halkı yine kargaşa (karışıklık) içindedir’’ ifadesinde geçen *bulgak* kelimesi “kargaşa, karışıklık, kaos” anlamlarına gelmektedir. Divan-ı Lügati’t-Türk’te *bulgak* kelimesi “düşman gelmesi yüzünden halk arasına düşen karışıklık, bulanıklık” olarak ifade edilirken *bulga-* kelimesi “bulandırmak, karıştırmak, öfkelendirmek, can sıkmak, kızmak” olarak açıklanmıştır. Yine aynı eserde düşmanın gelmesiyle çıkan karışıklık için *bulgaş* kelimesi kullanılmıştır (Bahari, 2003: 76).

Yine Tunyukuk Yazıtında *bulganç* ile aynı satırda geçen *Oguzı yime tarkanç ol timiş* “Oğuzlarda karışıklık, sıkıntı içerisinde demiş’’ *tarkanç* (tarkınç) da aynı niteliktedir. Clauson bu sözü *tarkınç* olarak okumuştur. Aksan, bu sözcüğün kökünün bugünkü dar (tar) sıfatının türevi olduğunu ifade etmiştir (Aksan, 2015: 42).

Yine Uygur belgelerinde *tarkan* “sıkışmak, sıkılmak” anlamına gelirken *tar* sözcüğü ‘‘dert, sıkıntı’’ anlamında *muñ* (buñ) ile ikileme olarak yer almıştır (Aksan, 2015: 53).

Günümüz Türkiye Türkçesinde *bulgan-> bulan-* şeklinde “midenin bulanması, içinde ki her şeyin birbirine karışması” manasında kullanılmaktadır.

Düşmandan sakınmak kötüden uzak durmak manasında Uygur Türkçesinde kullanılan bazı atasözleri ise şunlardır;

Yamandın yer korkar ‘‘Kötüden yer korkar.’’

Yamanniñ yoli kuruki yaḫşinin yolı ulug ‘‘ Kötünün yolu kuru, iyinin yolu ulu.’’

Beşini okşasa elini dişler” ‘‘(Düşman) Başını okşasa elini dişler.’’

Bir yaman miñni yaman kilur ‘‘Bir kötü bini kötü yapar’’ (Doğan,2009: 93).

Kutadgu Bilig'de halk içinde bozgunculuk çıkaran inşaları birbirine düşürenler için ikiyüzlü kavramı kullanılmıştır.

İki yüzlüg erke sözün sözleme

Yadılgây sözün sır açılgay yime (1298).“ İkiyüzlü kişiye sözünü söyleme Sözün sayılır, sırtın açığa çıkar”(Önler,1999: 841-862).

ödine küni teg-:“Çok kıskanmak, kıskançlığa kapılmak, haset etmek”

Ödine küni tegdük içün yagı boltı.
TT- “Ödüne kıskançlık girdiği için düşman oldu.” (BK D 30)

Metinlerde ‘‘Dokuz Oğuzlar benim milletim idi, Gök ile Yer bulandığı için ödüne kıskançlık girdiği için (bana) düşman oldu’’ ifadesi aşırı derece hasetlik çektiğini, kıskançlık duygularının hat safhaya ulaştığını ifade etmiştir.

Öd kelimesi Bengü taşlarda “öd, öd kesesi, iç” anlamında kullanılırken Divan-ı Lügat-İt Türk'te “duvar veya ağaçta oluşan (kemirgenlerin oluşturduğu) delik” anlamında kullanılmıştır (Bahari, 2003: 82). Bu bağlamda bakıldığında *öd+* kelimesini iç olarak almak daha yerinde olacaktır. Oğuzlar akıllarını kaybettiklerini, düşünce ve algılarını yitirdikleri için ve içine kıskançlık düştüğü, girdiği için (bize) düşman oldu.

Cümlede geçen *küni* kelimesi Dîvan-ü Lügati't Türk'te ‘‘kuma’’ anlamında kullanırken Ebu Hayyan'ın “Kitabü'l idrak” adlı eserinde kıskançlık ve haset anlamlarında kullanılmıştır. Türk Dil Kurumu tarama sözlüğünde günücü, kıskanç ve hasetçi anlamlarında kullanılmıştır (www.etimolojiturkce.com).

Bilindiği üzere *kü* Eski Türkçede ses ve şan şöhret anlamlarında gelmektedir. *Kü* (*Kü* ‘‘şan’’, ‘‘şöhret’’, Dîvan-ü Lügati't Türk) kelimesini kü-ni veya kü-n-i şeklinde ayırarak okursak ve bu bağlamda bir ortaklık kurabilirsek cümleyi şu şekilde Türkiye Türkçesine çevirebilir ve bu anlamda metin ve anlamsal bağlamda taşları yerine oturtabiliriz.

Oğuzların içine (şan, şöhret) hırs, haset girdiğinden bize düşman oldu. Çok zor bir yöntem olsa da yazıtlarda kullanılan eş anlamlılık ve çok anlamlılık öğelerine baktığımızda bu sözcüğün bu manada kullanılma olasılığı göz ardı edilemez. Günümüz Türkçesinde kıskançlık için *hasede kapılmak, içine kıskançlık tohumu ekmek* gibi deyimler kullanılmaktadır.

tün:“Geceli-gündüzlü/ölerek yiterek çalışmak, gece gündüz geceyi gündüze katmak, çok çalışmak, harap olmak”

Türk bodun içün tün udımadım, küntüz olurmadım.

TT- “Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım.” (KT D 27)

İnim Köl Tigin birle, iki şad birle ölü yitü kazgandım.

TT- “Kardeşim Köl Tigin ile, iki şad ile ölesiye yitesiye çalışıp kazandık.” (KT D 27)

Sü yorıp tünli künli.

TT- “Asker yürüdü gece gündüz.” (BK G D)

Kün yeme tün yeme yelü.”

TT- “Gece gündüz dört nala gittik bartımız.” (Tony I K 3)

Ayrıca bu ifade metinlerde şu satırlarda da geçmektedir; (KT D 27, BK D 22, Tony I G 5-D5)

“Tün katdımız”.

TT- “Geceyi gündüze kattık.” (Tony I K 11)

“Tün udımadım küntüz olurmadım.”

TT- “Gece uyumamak, gündüz oturmamak.”(KD 27, BK D 21-22, Tony 51-52)

Orhun yazıtlarında halkı için her türlü fedakârlığı yapan kağan bu fedakârlıklar esnasında bizlerin de bugün kullandığı “çok çalışmak, harap olmak, geceyi gündüzüne katmak, geceli gündüzlü, gece gündüz durmadan” gibi kalıplaşmış ifadeleri kullanmış ve halkı için, halkının refahı daha iyi şartlarda yaşaması için ölerek, yiterek gece gündüz durmadan çabaladığını bizlere aktarmış ve metinlerin tamına yakınında bize bu özverili çalışmayı anlatmıştır.

Tün kat- deyimi bugün Türkiye Türkçesinde çok çalışmak bir hedef uğruna harap olmak ve fazla mesai harcamak anlamına gelen ‘‘gece(sini) gündüz(üne) katmak’’ anlamında kullanılan deyimdir.

Tünlü künli deyimi de yine bugün kullandığımız hiç durmamak devamlı anlamlarına gelen “geceli gündüzlü” , “gece gündüz” anlamlarına gelirken; *Ölü yitü-*

deyimi de ‘‘ölesiye yitesiye yok olmak pahasına, bata çıka, düşe kalka” mücadele vermek anlamlarına gelmektedir.

Tünli-Künli ve *Tün-Kat* deyimi Kutadgu Bilig’de şu şekilde geçmektedir.

Bu yañlıġ beginiñ sevincin tilep

Özin emgetür tünni künke ulap (2694)

“Sıkıntıda ki beyinin mutluluğu için,

Gecesini gündüzüne katarak zahmete katlanır” (Önler,1999:176).

sına-: “hatrını kırmamak, hatrı sayılmak**”**

Metinde geçen ‘‘benim sözümü kırmadı’’ ifadesi Kağanın istekte bulunduğu kişi tarafından hatrının sayıldığını, saygınlık kazanmış bir yönetici olduğunu göstermektedir. Metinde *sab* ve *söz* kelimeleri aynı anda geçmesi ikisinin aynı anlama gelmesi bir başka çok anlamlılığa da örnek olarak gösterilebilir. *İnim Köl Tigin birle sözleştimiz* (KT D 26). *sab* sözcüğü muhtemelen *sa-* ‘düşünmek’ fiilinden düşüncenin dile dökülmesi anlamında *sab* şeklini almıştır. Köktürkçe’de *sab*> *saw* şekli ile Divan-ı Lügatit Türk’te geçmekte olup ‘‘söz, haber, salık’’, mektup anlamlarına gelmektedir. Aynı kelime Atabetü’l Hakayık’ta ‘sözünüg’ şekli ile yaşarken Kutadgu Bilig’de ‘söz’ olarak günümüz Türkçesiyle aynı kullanımda geçmektedir (Atalay, 1979: 68). Metinde geçen benim sözüm kırmadı kullanımı bugün kullanmış olduğumuz ‘‘hatrını kırmamak, Hatrı sayılmak’’ gibi deyimleri içerisinde barındırmaktadır.

Aynı anlama gelen deyimler Kutadgu Bilig’de

Sözü yorık bol-: “sözü geçer olmak, nüfüz sahibi olmaz”

Söz yorıt: “sözünü yürütmek, sözünü geçirmek” şekilleriyle geçmektedir (Önler,1999: 841-862).

uç-: “feryad basmak (bastırmak, vefat etmek, ölmek, yok olmak, uçup gitmek, yas tutmak, iş göremez düşünemez hale gelmek, aklını kaçırmak, göz nuru gitmek.”

Köktürk yazıtlarının anlamsal açıdan zenginliğini gösteren bir başka kelime de ‘‘ölmek’’ kavramıdır. Ölmek sözcüğü *uç-* eylemi (KT D 19) yine aynı anlamı ifade etmek

maksadıyla *uça bar-* (KT D 30) yok bol- (KT D 16) ve *kergek bol-* eylemleri kullanılmıştır.

Tuna, *kergek bol-* eylemini şu şekilde açıklamıştır. Tuna'ya göre ölüm kavramın bu yolla yansıtılmasında, kanatlarını gererek uçan 'kerek' kuşundan yararlanılmaktadır. Şaman inançlarına uygun düşen 'canın (ruhun) kerek (denilen kuş)' olması imgesi kullanılmakta idi (Aksan, 2015: 55). Bu açıklama ile görülüyor ki öldükten sonra can kuşu uçarak gönül köşesinden ayrılır ve kutsal ruh olarak göklerde evlatlarına/milletine her zaman yardıma hazır halde bulunulur.

Yazıtlarda ölüm asla ve asla bir son olarak ele alınmamıştır. Diğer yaşamın başlangıcı kutsal gök de yaşamanın ilk kapısı olarak anlatılmış ve bizlere bu şekilde hissettirilmiştir. Ama bazı satırlar vardır ki adeta insanın ruhuna işlemekte bir acının bir uçup gitmenin bu kadar mükemmel bir başka söylem bir ağıt belki bu söylem en az yaşarken ölmek kadar acı belki de Türk tarihinin Türk yazı dilinin en ince, en güzel çaresizlik ifadeleridir. Bu söylediklerime ek olarak, şu örneği vermek de açıklayıcı ve yerinde olacaktır.

"Kendim düşünceye daldım,

Görür gözüm görmez gibi

Bilir aklım bilmez gibi oldu

Kendim düşünceye daldım

Zamanı Tanrı yaşar

İnsanoğlu hep ölmek için yaratılmış

Öyle düşünceye daldım

Gözden yaş gelse mani olarak

Gönülden ağlama gelse

Geri çevirerek düşünceye daldım

İyice düşünceye daldım" (KTK 10-11)

Yalnızca bu satırlar bile bir hakanın ne denli üzüldüğünü ve bunu ne kadar mükemmel bir şekilde büyük bir incelikle dile getirdiğini bize gösteriyor. Ayrıca dilimizin ilk örneklerinin verildiği o dönemde dilin ne kadar ustaca işlenebildiğini ve zenginliğini bize gösteriyor. Ölüm, kader, ölümsüzlük, Tanrı, matem, çaresizlik, güçlülük, sebat göstermek, Kağan olmanın gerekliliği ve daha birçok anlamı bünyesinde barındıran söylemler.

Bir başka örnekte de aynen şöyle ifade edilmiştir;

"Bilge kağan u(çup gitti) vefat etti. Ben düşünüyorum

Yaz olunca üstte gök davulları

Kösleri nasıl gümbürdüyorsa öylece (ağlayarak)

Dağlarda geyikler nasıl böğürüyorsa (öylece feryat ederek)

Düşünüyorum." (BK B 2-3-4-5-6)

Bu ifadelerdeki "*uçmak*" kelimesi Bilge Kağanın hem öldüğünü hem göğe yükseldiğini hem de ebedi rahat edeceği ve halkını daima görebileceği yere gittiğini ifade etmektedir (Türkmen, 2009: 974). Bilge Kağanın ölümünden duyulan üzüntü tabiat unsurlarıyla özdeşleştirilmiş, duyulan acının ne denli büyük olduğu bizlere anlatılmaya çalışılmıştır. Her ölüm için söylenen sözler ölüme, ölüme yeni bir bakış açısı getirmiş, duyguların farklı şekil ve anlatımlarıyla bizlere hayal ve iç dünyaları hakkında geniş ve değer biçilemez anlatımlar bırakmıştır.

Kullanılan bu tabiat özdeştirmeler arasında ilk olarak karşımıza gök davulu ifadesi çıkmaktadır. Gök davulunu ''göklerin yarılarak yıldırımlar boşaltması esnasında çıkardığı ses'' olarak ele alınabilir, fakat özellikle o dönemde kullanılan ve şaman ayinleri vazgeçilmezi olan ''gök davulunu'' da unutmamak gerekir. Çıkardığı ses ve içindeki tellerin hışırtısı oldukça gür olan bu "davul" da kast edilmiş olabilir. Özellikle şamanların kullandığı bu davul büyük üzüntü ve keder anlarında ölen kişinin ruhuna, kötü ruhları kovarak yardım eder (Bayat, 2015: 97). Bir diğer doğa ögesi olan, ''yabani geyik'' dağlarda özellikle yalnızlığı ile bilinir. Burada Bilge Kağanın ölmesiyle kalınan yalnızlığı ifade etmek için buna en güzel öğeyi bulmuştur. Yabani geyikler dağlarda yalnız yaşar ve özellikle bahar aylarında çiftleşmek için oldukça güçlü sesler çıkarırlar. Yine yabani geyikler bahar aylarında doğum yapar, doğum esnasında da güçlü sesler çıkartılar. Burada

ağlamasını geyiğin böğürmesine benzeterek hem yalnız kaldığını hem de feryadının dağlardaki geyikler kadar baskın olduğunu doğum ve ölüm temasını yüksek hayal dünyası ile açıklamıştır. Ölümde temel düşünce gidenin bir daha geri gelmeyecek olmasının verdiği acıdır. Bu acı dünya var oldu olalı süre geldiğinden her toplumun en büyük acısı olmuş bu acıyı büyük yas törenleri halinde ağlayarak sızlayarak atlatmaya çalışmışlardır.

Metinlerde bu törenlerden şu şekilde bahsedilir;

"İnsanoğlu üzerine ecdadım Bumin Kağan ile İstemi Kağan hükümdar olmuş. Öylece (Bu durumda iken) vefat etmişler. Aşçı ve ağlayıcı olarak doğuda güneşin doğduğu yerden (başlamak üzere) orman ülkesi(kore) çöl ülkesi (?) Çin Tibet, Sasini, Büyük Roma, Kırgız, Üç kırıka, Otuz tatar, kıtay, Tatabı, bunca milletler (Çin temsilcileri) gelip ağlamışlar yas tutmuşlar"(BK D 3-4-5).

"Yasçı ve ağlayıcı olarak Kıtay, Tatabı halkları (heyetlerinin) başında General Udor geldi. Çin Kağanlığından İşiyi Likeng geldi. On bin (er) ipekli, altın ve gümüşlü eksiksiz olarak getirdi. Tibet Kağanlığından vezir geldi. Batıda, gün batısında ki Sogdak Berçek Er, Buhara ülkesi halkından General Nek ve Oğul Tarkan geldi."(BK K 11-12)

"On ok oğlum Türgiş Kağanından mühürdar Makaraç ve Mühürdar Oğuz Bilge geldi. Kırgız Kağanlığından Tarduş Inançu Çor geldi. Berk yapıcı, bezeme (heykel, resim, süsleme) yaratıcı taş ustası olarak Çin kağanın kuzeni General Çang geldi."(BK K 12-13)

Okuduğumuz bu törenlerde yas tutmaya ve ağlamaya gelenler yine dört bir yandan gelenlerin yanlarında hediye getirmeleri bugün de aynı şekilde devam edegelen bir gelenek olarak göze çarpmaktadır. Anadolu'da cenaze evine gelen insanlar ölünün yakınları genişçe bir salona oturur ölünün iyi ve güzel yönlerini anlatarak ağlarlar. Bu anlatım bazen mani şeklinde bazen de belli bir ritim eşliğinde acıklı nağmelerle olur, işte bu gelen insanlar metinde bahsi geçen yasçı ve ağlayıcıların tam olarak karşılığıdır. Yine ölü evine en az bir hafta, on gün boyunca komşular tarafından yemek getirilir, kalabalık ölü evinde hizmet edilir ve temizlik de yine komsular tarafından yapılır (Bolçay, 2014: 115). Yapılan bu uygulama ölü yakınlarının ve komsularının ölü evine hediye ve ikramıdır. Tıpkı metinlerde altın ve gümüşün hediye edilmesi gibi ölü evine komsuların yaptığı da bir hediye mahiyetindir.

Ölmek kavramı diğer eserlerde de benzer ifade edilmiştir;

Dîvan-ü Lügati't Türk'te ölmek kavramları *uçmak, uçukmak* olarak geçerken (Bahari, 2003: 85), Atabet'ül Hakayık'ta *Toprak içinge kir-* şeklinde ifade edilmiştir. (Demir, 2013: 46). Yine aynı kavram Kutadgu Bilig'de *Başın kurıt, edersiz yıgaç min-, köni tüner-, ödlek atın min-, tını kesil-, yaşıl kökke yokla* anlamlarıyla geçmiştir (Önler,1999:841-862).

yablak bodun: "yoksul millet"

Kağan bu ifadesinde ne kadar zor durumda yaşayan bir halkın üzerine Kağan olduğunu anlatmak için bu tarz ifadeyi seçmiştir. Varlık üzerine oturmadığını sersefil bir millete Kağan olduğunu ve bu milleti besleyerek, giydirerek ne kadar fedakâr bir Kağan olduğunu da bizlere anlatmak istemiştir. Bu ifadeler için Uzun, şöyle bir yorumlama yapmıştır; "Bilge'nin reddettiği zengin ve müreffeh bir halk üzerine oturmuş olduğunu görüşünün sahibi Tunyukuk'tur." Bilge Kağan'ın metnin birçok yerinde "Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çoğalttım" gibi ifadeleri yine Köl Tigin'inde aynı ifadeleri kullanmasının sebebi de Tunyukuk'un söylediğinin doğru olmadığı, aksine sersefil bir halkı donatıp, beslediklerini söylemeleridir ve bunu metinde birçok yerde dile getirmeleri tezlerini doğrulamaktadır. Hatta metin içerisinde Kağan "Yoksa bu sözlerimde yalan var mı?" demiş ve kendi tezini desteklemiştir (Uzun,1995: 135).

Sözcük Orhun Abidelerinde şu şekilde tanıklanmıştır:

İçre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta (üze olurdum). "Karınları aç, sırtları çıplak perme perişan bir millete hükümdar oldum" (KT D 26/BK D 21).

2.1.2. Özel Bir Eylemle Kurulan Deyimler

iş güç vermek (ikilemeli deyim, görev, meslek deyimi)

Ne kaganka işig küçüg birir men "Hangi kağana işi gücü veriyorum" (KT D 9)

Tabgaç kaganka körmiş elig yıl işig kücüg birmiş "Çin kağanına tabi olmuş, elli yıl işlerini güçlerini ona vermişler." (BK D 8)

Metinlerde ayrıca şu satırlarda bu deyime rastlıyoruz; (KTD 9, KT B 4, BK D 8-9, Tony II D 2).

asker sevketmek, savaşım vermek

Tört bulun kop yağı ermiş. Su sülepen tört buluñdakı bodunug kop almış "Dört yan hep düşman imiş. Ordu yürtüp dört yandaki halkları hep almış." (KT D2).

Tokuz Ersinke tegi süledim... Temir kapıgga tegi süledim". "Dokuz Ersin'e dek ordu yürüttüm… Demirkapı'ya dek ordu yürütüm." (KT K3).

Metinde kelimenin geçtiği diğer satırlardan bazıları şunlardır; (KT D 2-17-30, BK K 2-3, BK D 3-11-13-24-25-26-32-37-38-39-41, Tony 1 6 8-D1).

Metinlerde sıkça kullanılan bu kalıp söz her savaş sahnesinin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Türkler de daha o dönemde var olan düzenli ordu ve yine ordu içindeki unvanlar bizlere askerliğin ve askeri bir düzenin zorunluğunun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Metinlerde genel olarak dönemin savaşları ve bu savaşların sebebi, neticelerinden bahsedildiğinden askeri öğeler de ağır basmaktadır. Asker anlamına gelen *sü* sözcüğü bugünde günümüz Türkçesinde var olan *sü uyur düşman uyumaz* atasözünde yaşamaktadır. Köktürk metinlerinde kullanılan *sü* ''-asker'', *süle* ''ordu sevk etmek'' *sü tasık* ''sefer çıkmak'' *bas* ''baskın yapmak'' *al* ''zap etmek'' *sünüş* ''muharebe etmek'' *sünüg* ''mızrak akı yarık zırh, kargu' gözetleme kulesi' *atlıg* ''atlı süvari'' askeri terimlerden bazılarıdır (Aksan, 2015: 70).

Bu ve bu gibi öğeler çoğaltılabilir özellikle Tunyukuk Yazıtında geçen "düşmana at koşturmadım"(Tony II D4), ifadesi ayrıca ele alınması gereken çok özel bir kullanımdır. Yine kağanın askerlerini kurda benzetmesi ayrıca özel ve bünyesinde halk kültürünü yansıtan muazzam bir yapıdır.

Savaş sanatını ve asker hayatlarının en önemli köşesine oturtturan Köktürkler asker için hiyerarşi içinde bir takım unvanlar kullanmış bu kullanımlar bugün Anadolu'da halen yaşayan gerek ordu içinde gerekse özel kişi adlarında yaşayan öğeler olmuşlardır.

Unvanlardan bazıları şunlardır;

Alp : Yiğit kahraman, bahadır, cesur

Alp solçı (BK, KT yazıtı)

Alpagu : Uzun, iri boylu, kahraman, yiğit, savaşçı (KT)

Apa Tarkan : Büyük, Tecrübeli, görmüş geçirmiş, yaşlı (Tony Y)

Inançu Apa Yorgan Tarkan (KTY)

Ayguçı

baga: bir ulus oluşturmuş boyların komutanı (BKY, Tony Y)

Beg: barış beg (BKY, KTY, Tony Y)

Bilge kağan : (BKY, KTY, Tony Y)

Boyla (Tony Y)

Bögü (Tony Y)

Buyruk : İç buyruk (BKY)

Çor (KTY)

Bunların yanında Tarkan Ayguçı, İnal ve Erkin gibi unvanların var olması ve anlamsal olarak çok şeyler ifade etmesi Türklerin askere askeri düzene ve askerliğe verdiği önemi göstermesi açısından oldukça önemlidir. (Esin, 2006: 73)

urıgsırat: "kökünü kurutmak, kökünü kazımak, köküne kibrit suyu dökmek, yok etmek"

Türk bodun ölüreyin, urıgsıratayın tir ermiş "Türk milletini öldüreyim, kökünü kuratayım diyormuş." (KT D 10, BK D 9).

İdi yok kışalım temiş "Tamamen yok edelim demiş." (Tony I D 4).

Tamamen yok etmek, anlamında kullanılan bu deyim Türkiye Türkçesinde de ''kökünü kurutmak, kökünü kazımak, köküne kibrit suyu dökmek'', olarak yaşamaktadır. "*Urıgsırat*" kelimesi incelendiğinde *ur*- "vurmak" *urı* ''erkek evlat" *urugsırat* ise "dölsüz bırakmak, zürriyetsiz bırakmak" anlamlarına gelmektedir (Yıldız, 2007: 66). Bu kelimeden de anlaşıldığı üzere Türk milletini yok etmek, milletin devamlılığını sonlandırmak için beşikteki bebeğine kadar bir kıyım yapmak istedikleri ve ancak bu şekilde milleti yok edeceklerini ifade etmişler, bu şekilde düşünmüşlerdir. İşte bu noktada Kağan ön görüsüyle bu sözleri Bengü Taşlara yazarak bizlere bir ders daha vermiştir.

Kökünü kazımak deyimi Kutadgu Bilig'de şu şekilde yer almıştır.

kök kes-: Kökünü kazımak, öldürmek

Tirig yañluk aglı igin iğler ök, kamug ig ölüm birle kesmez bu kök (5991). " Yaşayan insanoğlu her zaman hastalıklarla karşılaşır, bütün hastalıklar ölümle sonuçlanmaz"

kök üz-: Kökünü kazımak, öldürmek

Negü asgi ahir ajun terdükin, Ecel can terer, kör üzer bu kökün (5383) *"*Dünya malı toplamanın sonuçta yarar ne, bak ecel can topluyor, senin de kökünü kazır." (Önler,1999: 119-186).

ıtu yurtta yotu-: *"*uyku durak yok, uyku nedir bilmemek, uykusu kaçmak"

Bir savaş sahnesinin anlatıldığı ve bu savaşta verilen fedakarlığın bahsedildiği bu satırda dikkatimizi çeken *usın buntıtmak* deyimi bugün kullandığımız uyku durak yok deyiminin özdeşidir. *Us* kelimesi Dîvan-ü Lügati't Türk'te *usuz* ''uykusuz adam'' ve *usrık* "uyuklayan adam" olarak açıklanmıştır (Bahari, 2003: 64). Yönetici verilen mücadele için yer yurt aramayan, nerde yatıp kalktığı belli olmayan ve uyku nedir bilmeden, ifadeleri kullanmış ve *usın buntumak* yani uykusunu terk etmek deyimini bu büyük mücadele için kullanmıştır. Kelime Türkiye Türkçesinde "uyku durak yok" deyimi ile yaşamaktadır.

Usın bunta ıtu yurtta yotu kolur erti "Askerlerimiz uykularını burada terk ederek harap olmuş şehirlerde evlerde yatıp kalkıyorlardı, uykusu kaçtı." (Tony I D 2).

ödke olurmak: "hüküm sürmek"

Bugün günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan hüküm sürmek deyimi Orhun abidelerinde sıkça kullanılan *ödke olur-* kelimeleriyle karşılanmıştır. Kağan ifadesinde ''ben bu zamana hükmediyorum, bu zamanın hükümdarı benim'' şeklinde halkına ve beylerine hitapta bulunmuştur. Kelime itibariyle ''zamana oturmak'' sözü hüküm etmek veya hüküm sürmek gibi sözlerden çok daha ince ve derin anlamlıdır. Kağan zamanda oturarak ve zamana hüküm ederek her ne olursa olsun, her be felaket ve zorluklarla karşılaşırsak karşılaşalım bu zamanda hüküm ve emirler benim ve yine benim zamanımda çekilen sıkıntı da kazanılan başarılarda her türlü olayın yönetici benim demektedir. Kelime itibariyle *öd* zaman demektir. Bu sözcük Uygur Türkçesinde *ödün* "belli bir zamanda''

anlamıyla kullanılmıştır. TDK tarama sözlüğünde ise yine *ödün* ve d<y değişimine bağlı olarak *öyün* 'tayin edilmiş zaman' manalarına geldiği ifade edilmiştir. (Tdk, 1998: 86)

Teñri teg teñride bolmış Türk Bilge Kağan; bu ödke olurtum "Ben semavi Tanrıdan olmuş Türk Bilgi Kağan(ım) bu zaman ben hükmediyorum" (Zamanın hükümdarı benım) (KT G1, KT D1, KT D3).

İkin ara idi oksüz kök Türk iti anca olurur ermiş "İkisi arasında (Daha önce) hiç örgütlenmemiş olan semavi Türkleri örgütleyerek öylece hüküm sürüyorlarmış" (BK D4, BK K).

Kelime Dîvan-ü Lügati't Türk'te *öd* ''zaman'' *ödlek* ''zaman, felek'' ve *öyle* ''öğlen vakti'' olarak geçmektedir. Kelime günümüz Türkçesinde *öğlenleyin* şeklinde yaşamakta olup *öd* köküne +In son eki gelmesi ile *ödün* olan sözcüğüyle yine aynı köke +lAyu gelerek bugünkü kullanıma geldiği görülmektedir (Bahari, 2003: 96).

Öd kelimesi ayrıca bugün Kazakçada ''geçmiş zaman'' olarak varlığını sürdürmekte, önceden yaşanmış bir olay için kullanılan zamanı ifade etmektedir. *öd<öt* "boyun eğmek, bağlı kılınmak, dize getirmek, baş eğdirmek, asilleri güçlüleri kendine muti kılmak"

Bu kelimeye baktığımızda göze çarpan ilk husus, mükemmel bir sanatlı kullanımdır. Bu kullanım gerek ritim gerekse ifade derinliği açısından birlikte alınması gereken, bünyesinde günümüz Türkçesinde kullanılan *Dize getirmek, Baş eğdirmek* gibi deyimleri bulunduran muazzam kalıp ifadedir.

Peki, yazıtlarda sıkça tekrar edilen bu söz neyi ifade ediyordu. Konargöçer bir hayata sahip olan Türkler için gerek hayvanlarını otlatmak gerekse daha geniş çayırlara sahip olarak hüküm sürmek isteyen Kağanlar için hayatın vazgeçilmezlerinden biri de savaş sanatını çok iyi öğrenmek ve bunu muharebe sahasında uygulamaktı. Gerek Çin kaynaklarından gerekse diğer tarihi vesikalardan da bildiğimiz üzere Türkler savaş sanatını en iyi bilen ve en iyi uygulayan millettir. Gerek boylar arasında gerekse diğer devletler ile yapılan savaşlar bunun kanıtı olurken bu cümlede geçen ifade de bizlere başka bir kanıtı sunuyor. İyi bir devlet kurmak ve cihan hâkimiyeti için doğuda gün doğusuna, batıda gün batısına diye başlayan ifade ve devamında bu yerlerde ki herkesi kendime tabi kıldım ifadeleri Türklüğün gök çadır yer otağ anlayışını bizlere de daha da iyi bir şekilde anlatmaktadır. Metinlerde yer alan başlı ve dizli ile anlatılmak istenen zaman zaman çıkan

isyanlar olabilecekken çevrede ki ve kendilerine düşman olan diğer boy ve devletlerdir. Kağan bu devletlere ordu sevk ederek savaşını vermiş ve kendi ifadesiyle bunca milleti kendine muti kılmıştır.

Bu ifadeler bugün Anadolu ağızlarında hala yaşamaktır.

Bir sorun çıkaran ve sorunun ana kaynağı olan için kullanılan *çıbanın başı* ortaya çıkacak bir sorunu daha oluşma evresinde yok etmek maksadıyla kullanılan *yılanın basını küçükken ez-* yine bir ortamda veya mekânda önemli bir yere konuma sahip olanlar için kullanılan *büyük baş(lar)*, bir beddua niteliğinde olan ve söylenen kişiden ziyade bulunduğu veya ait olduğu gruba hitaben kullanılan 'başın batsın' ''bir işi başaramamak ve yenilgi kabul etmek'' için kullanılan *(boyun) baş eğmek* kalıp ifadesi, büyük bir korku ve çaresizlik anlamında kullanılan ''dizlerinin bağı çözülmek'' gibi kalıp ifadeler yazıtlar günümüz kadar gelebilen milli bir şuurun, ortak bir kültür ve kavramların net bir şekilde ifadesidir.

Metinlerde kağanın milletleri kendine tabi kılarak diğer boyları bir çatı altında toplayarak daha güçlü bir hale gelmesi cihan hâkimiyetinin yanında bizlere bir kağanının nasıl olması gerektiği hakkında da bilgiler vermektedir. Kağan birleştirici bir özelliğe sahiptir. Halkının refahından yeme içmesinden ve düşmansız oluşundan sorumludur. Bunlar o tarihler düşünüldüğünde Kağanların ne denli büyük sorumluluklar aldığını ve bizlere bir kağanın, hakanın bir devlet adamının nasıl olması gerektiğinin derslerini vermesi açısından oldukça önemlidir. Birleştiren ötekileştirmeyen sosyal devlet anlayışı içerinde fakiri ve âcizi koruyan kendi güç ve iradesiyle çevresinde ki boyları kendi himayesine katarak milletini düşmansız ve sorunsuz kılan, ülke içinde fesat ve nifak tohumlarının bitmesine müsaade etmeyen bir hakan…

Metinlerde geçen *içik* "tabi olmak" sözü için Doğan AKSAN bugün kullanılan *iç* sözcüğünün ad türevi olan *içik* "tabi kılmak, bağımlı kılmak" ve *içger* "içine olmak, kendine bağlamak" kavramlarından oluştuğunu söylemiştir. Ayrıca;

Tabgaç Kağanın içreki bedizçig ıtdı (KT G 12)

''Çin hakanın sarayında ki süslemeyi gönderdiler''

Cümlesinde *iç buyruk* tamlamasına da dikkat çekmektedir.

Yine Tunyukuk yazıtında geçen *içre sab* tamlamasının da *iç*'in ‘‘gizli’’ anlama geldiğini bugün *iç* kelimesinin "iç, bağır" anlamlarında kullanılan çok anlamlı bir söz niteliği taşıdığını vurgulamaktadır (Aksan 2015: 85).

Anta içreki bodun kop mana körür (Bunca budun) "Bunlar içindeki milletler hep bana bağlıdır. Bunca millet"(KT G2).

Tabgaçgı begler tabgaç atın tutupan Tabgaç Kağanka körmiş. "Çinda ki beyler Çin adlarını alarak Çin Kağanına boyun eğmiş, onun himayesi altına girmişler" (KT D8).

Kara Türğiş bodun kop içikdi. "Türğiş halkı hep bana tabi oldu." (KT D 38-10) (KT G2, KTD 8, KTD 29, BK K 2-9-7-24-26, BK D 37-25-26).

Başlıgıg yüküntirmiş, tizligig sökirmiş. "Baslıyı eğdirmişler, dizliyi çöktürmüşler." (KT D 2).

Tizligig sökürtümüz, başlıgıg yüküntürdümüz. "Dizliği çöktürdük, başlıyı eğdirdik." (KT D 18).

Ayrıca metinlerde şu satırlarda da aynı ifadeler geçmektedir; (KT D 2-15-18, BK D 3, BK D 16, Tony II B 8).

katıgdı esid: "kulak vermek, kulak kesilmek, dikkate almak, can kulağı ile dinlemek."

Bu sabımın edgüti esid katıgdı tıñla! "Bu sözlerimi iyice işitin can kulağı ile dinleyin." (KT G1, BK K1)

Türk Oguz beyleri bodun, eşid! "Türk ve Oğuz beyleri, millet, işit." (BK D18)

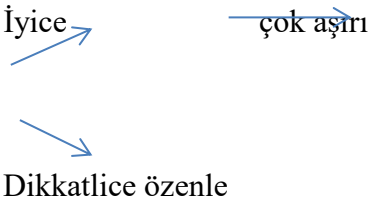
İgitmiş kağanın sabın almatın "Seni beslemiş kağanının sözünü dinlemedin."

Metinlerde diğer satırlarda geçen deyimler şunlardadır; (KT G 1-2-10, KT D 22, BK K 1, BKD 18-22).

Yazıtlarda ‘‘Bu sözlerimi iyice işitin, can kulağı ile dinleyin’’ ifadesinde ayrıca göze çarpan husus aynı cümle içerisinde hem *eşid* hem de *tınla* ifadelerinin, eş anlamlı iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır. Bu dilin ne denli zengin olduğunu gösteren bir başka örnektir. Yazıtlarda geçen *katıgdı* ‘‘iyice, dikkatli, sıkı’’ sözcüğü bugün Türkiye Türkçesinde ‘‘katı’’ olarak yaşayan *katıg* sözcüğünün –dı son ekiyle kurulmuş türevdir. (Aksan,2015:94)

Katıg sözcüğü ise *kat-* kökünün bir türevi olup Uygur döneminde de bu ‘‘sertleşmek, kalıplaşmış, kırılmaz olmak’’ anlamlarında kullanılmıştır. *Katıgdı* sözcüğünün kök Türkçede kullanılması beraberinde *kat-* eyleminin ve *katıg* sıfatının bu dilde olduğunu bizlere gösterir.

Aksan, katıgdı için şu şekilde bir gelişim şeması göstermiştir.

Bu şema anlamsal açıdan bizlere katıgdı fiilinin ‘‘özenle, can kulağı ile, dikkati vererek’' anlamlarını çağrıştırması açısından son derece önemlidir.

Bu deyim anlamında kullanılan bazı sözler Kutadgu Bilig adlı eserde şu şekillerde geçmektedir.

könülke tokı- : İyice aklında tutmak, aklına yerleştirmek

Bö sözke tanukı bu beyt ol okı

*Bu beytig okı sen konülke tokı (*2253)

‘‘Bu sözün tanığı bu beyittir oku,

By beyti oku ve iyice aklına yerleştir.’’

ögi yet- : Aklı vermek, bir işi anlayıp kavramak

Negü ter eşitgil öği yetmiş er

Ölümüg ölümde oza ukmuş er (1475)

‘‘Aklı eren ve ölümü, ölümden önce

Kavramış insan ne der, dinle’’ (Önler,1999:119-186).

Ayrıca burada eşid kelimesinin de yalnızca d>t değişimin yasanmış şekliyle bulunduğunu görmekteyiz. Metinlerde Kağanlar halkına her zaman iyi, doğru ve güzeli göstermeye çalışmış ve bunun için izlemesi gereken yolu, olması gereken dersleri de

Bengü taşlara yazdırmıştır. İgitmiş Kağanñın sabın olmatın (KTG9) , ifadesinde Kağanın sözünü dinlemediğini ve onun sözlerini dikkate almadığı söylemektedir. Bu kelime bugün Türkiye Türkçesinde "verdiğim öğütleri dinlemedin, dikkate almadın" gibi anlamlara gelirken " dikkate almak" deyimini de bu başlık altında almamızı sağlamıştır.

Dikkate almak, dikkatlice dinlemek anlamında ise Atabetü'l Hakayık'ta kulak tut, ukuş huş *yitit-* (ip) "aklını ve dikkatini ver, kulak kesil" deyimleri kullanılmıştır (Demir, 2013: 49).

Süçig sab "tatlı dil dökmek, diller dökmek, kandırmak, inandırmak veya yararlanmak için tatlı sözler söylemek, mahvetmek, harap etmek, kandırmak, aldatmak"

Türk bodun ilinin töriñin kim artatı udaçı ert(i)? "Türk milleti (senin) devletini, yasalarını kim bozabilirdi ?" (BK D 9, KT D 32).

Süçig sabın yımşak, ağın arıp "Tatlı sözüyle yumuşak ipeği ile aldatıp." (KT G5)

Tobgaç bodun sabı süçiğ, agısı yımşak ermiş, suçig sabın yumşak agın arıp ırak bodunug anca yogutır ermiş. "Çin milletinin sözü tatlı, ipeklisi yumuşak imiş, tatlı sözle yumuşak ipekliyle aldatıp, böylece uzaktaki halkları yaklaştırırmış." (BK K4)

Süçig sabına, yımşak agısına arturup üküş Türk bodun öltüg. "Tatlı sözlerine yumuşak ipeklerine kanıp Türk milleti çok öldün." (KT G 6).

Bu deyim anlamsal açıdan gayet açık olup günümüz Türkiye Türkçesinde de aynı anlamda kullanılmaktadır. Yazıtlarda Hakan Çin milletinin sahtekâr ve hileci olduğunu açıkça vurgularken kullandığı tatlı dil kalıp sözü dilin aynı anda mecazla kurulan öğelerin anlatımın ne denli güçlü olduğunu soyuttan somuta geçişte ne kadar başarılı olduğunu göstermesi açısından oldukça önemli bir öğedir. Yazıtların tamamına yakınında bu tür ifadelerin kullanılması Türk dilinin köklü bir geleneğe ve dahi yüzyıllardır konuşulduğuna kanıt mahiyetindir.

Yazıtlarda bu gibi çeşitli anlatım yollarının usta bir şekilde kullanılması anlatımın ve verilmek istenen mesajın bu kadar şairane bir üslup ile ele alınması bazı araştırmacıların söylediğinin aksine yazıtlardan önce Türkçe'nin yalnız bir konuşma dili olmadığının kanıtıdır (Aksan,2015: 110).

Yine Türkçe'nin tarihi hakkında araştırma yapan Semih TEZCAN 'Doğrudan doğruya Türklerden kalan yazılı belgelerin 6. Yüzyıldan olmasına karşın Türk tarihi

üzerinde en eski bilgilerin İ.S 4.yyndan kalmış olmasının, daha önce Türkçenin var olmadığı ve yazı dili olarak kullanılmadığı anlamına gelmeyeceğini' belirtmiştir (Aksan,2015: 76).

Bir alfabesi olan ve gönüldeki sözünü dar bir alana naks eden büyük hakanların Bilge kağanların bu mucize hitap ve gönüle işleyen sözleri elbette çok büyük bir dil geleneğinin mirasıdır. Bu durum açık ve tartışma götürmez bir gerçektir.

Tatlı söz için kullanılan *süçiğ sab* tamlaması Divanü Lügati't-Türk'te *süçik saw* şekliyle geçmektedir (Bahari, 2003: 97). Tatlı söz söylemek tatlı sözler ederek insanları kandırmak insanları yola getirmek neredeyse insanlık tarihinden itibaren var olan gelmiş bir kalıp ifadedir. Kimi zaman bir işi başarmak için kullanılırken *köprüyü geçene kadar ayıya dayı demek* kimi zaman zor olanı elde etmek için *tatlı söz yılanı deliğinden çıkarır* kimi zamanda yapıtlarda olduğu gibi bir uyarı maksadıyla *tatlı sözlerine kanma…* şeklinde ifade edilmiştir.

Tatlı söz kalıp ifadesi Atabetü'l Hakayık'ta *sılıg kıl sözüng* şeklinde geçmekte olup, Kutadgu Bilig adlı eserde tezatı diyeceğimiz şekliyle hem *tatlığ söz* hem de *açığ söz* bir arada geçmektedir (Önler, 1999: 121; Demir, 2013: 46). Tatlı söz deyimi günümüz Türkçesinde ''tatlı dilli olmak'' şeklinde geçerken, hoşa gidecek söz, güzel sözler kullanmak anlamındadır.

kutum bar içün: "şansı yaver gitmek"

Özüm kutum bar içün kağan olurtum. "Tanrı buyurduğu için, benim talihim olduğu için kağan oldum." (KT G9).

Teñri yarlukazu kutum bor içün, ülügüm bar içün… "Talihim ve kısmetim olduğu için..." (KT D 29)

Ayrıca aynı cümle metinde şu satırlarda geçmektedir; (BK K 7, BK D 23).

Metinlerde Tanrının lütfu ve ihsanı olduğundan tahta çıkan, hükümdar olan Kağan bunun yanında şansı ve talihi olduğunu da belirtmiştir. Bu belirtmede maksat talih ve şans ile tahta çıkmak değil, Tanrı tarafından bu göreve layık olmak, bu göreve seçilmek olarak algılanmalı ve okunmalıdır. Her işte ve olayda Tanrının lütfu ve ihsanını gözeten ve gören Kağan tahta çıktığında da bu göreve Tanrı tarafından getirilmenin, seçilmiş kişi olmanın gururunu talih ve şans olarak "kut" kelimesi ile açıklamıştır. Kendisinde göksel, Tanrısal

güç olduğuna inanılır. Tanrı eğer bu kutsal görevi padişahtan alır ise hükümdar veya padişah tahtan iner ve devleti yönetme yetkisini devrederdi. Kut anlayışının yoluyla geçtiği düşünüldüğünden, eğer kut sahibi soydan birinin idamı gerekir ise o kişinin kanı akıtılmaz, boynuna kılıç vurulmaz boğularak öldürülürdü (www.derszamani.net). Kelime bugün Türkiye Türkçesinden *kutsal* olarak yaşamaktadır. "*Kut+sal*"

Kut kelimesi Dîvan-ü Lügati't Türk'te "uğur, devlet, baht, talih, saadet" anlamlarıyla geçmekte olup yine *kut almak* kelimesi "mesut olmak" *kutlanmak* kelimesi ise "kutlu olmak, ulu nasipli olmak" olarak geçmektedir (Bahari, 2003: 71).

Kut kelimesi Kazakça ve Kırgızca da ise yine anyı anlamda kutsal olarak kullanılırken bir nevi dua mahiyetinde de kullanılmaktadır. Örneğin yeni çocuğu olan bir anneye ziyarette bebeği için "Kutlu olsun" denilmektedir. Bu kelimenin "Allah korusun, hayırlı olsun, talihi şansı bol olsun" anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.

kara cahil, ders çıkarmak, ders almak

Anı körüp anca bilin. "Ona bakıp ona göre bilin.(Bundan ders alın.)" (KT G13)

Buñı körüp anca bilin. "Buna bakarak ona göre bilin." (KT K 1) .

Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp, yaguru barıp üküş kişi öltüg. "(Kara) Cahil kişiler o sözlere inanıp yakına gidince çocuğunuz öldünüz." (KT G7).

Bilmedük içün yablakınıñ içün ecim kağan uça bardı "Bilmediğiniz için, sizin kötülüğünüz yüzünden amcam kağan uçup gitti.(Vefat etti)"

Yazıtlarda bu satırlarda ifade edilmek istenen bugün halk arasında kullanılan "cahil" sıfatından çok "art niyet" sıfatına daha çok uymaktadır. Her fırsatta halkını iyiye ve güzele ulaştırmak için çalışan ve halkını doğru yolu gösteren Kağanın sözü dinleyen, Çin ve diğer düşmanların tatlı sözüne kanan bilerek ve isteyerek onu beslemiş, çıplak iken giydirmiş Kağanına sırt dönen halk mevzu bahis alınmıştır. İşte bu sözlerin üzerine "Kara Cahil" deyimini kullanmanın maksadı da budur. Doğruyu bildiği halde kendi menfaatlerini gözeterek çıkar elde etmek isteyenler elbette ki gittikleri yerlerde Kağanın da ifade ettiği gibi "kanları su gibi akar, kemikleri dağ gibi yığılır" hale gelirler.

Kara cahil günümüz Türkiye Türkçesinde "hiç bir şey" bilmeyen, körü körüne bağlanan, çok bilgisiz, öğrenim görmemiş, belli bir konuda yeterli bilgisi olmayan, deneyimsiz, tecrübesiz, genç ve toy" anlamlarına gelmektedir (Tdk, 1998: 73).

Kara cahil veya cahil kişinin yaptıklarından biri de Kağanın sözüne dinlememesidir. Atabetü'l Hakâyık'ta bu durum şu özdeyiş ve atasözü ile açıklanmıştır;

Kamug abadannıng harab ol sangı (200) "Her mahmurluğun, boş vermişliğin, söz dinlememenin sonu harap olmaktır".

İsizke yavuma isiz suhbetig sini terkin isiz kılıglıg kılur "Kötüye yaklaşma, kötü sohbeti seni hemen kötü huylu yapar"(Demir:2013:49)

Aynı durum Battal Gazi Destanında şu deyim ile yer almıştır;

Aklı başına gelip gitmek, Aklını başına cem etmek (Aksan, 2015:157-160)

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinde yayımlanan " Uygur Atasözlerinde Yüceltilen Değeler" adlı makalede konumuzla alakalı bir kaç Atasözüne yer vermek istemekteyim. Bunlardan ilk olarak cahilliği ve çıkarları yüzünden Kağanın sözünü dinlemeyen halk ile alakalıdır.

Puluñni köpeytkiçe, bilimñni köpeyt " Para buluncaya kadar akıl bul.''

Yine konuyla alakalı bir başka atasözünde;

Bilimsizniñ îsi bir, bilimnikniñ işi miñ ''Bilimsizin işi bir, bilimlinin işi bin''

Bilimlik alimni dost tutar, bilimsiz zalimni "Bilimli âlimi dost tutar, bilimsiz zalimi'' (Doğan, 2009: 96).

Cahili başıboş, ne yaptığını bilmeyen anlamında kullanılan deyimlerden bazıları Kutadgu Bilig'de ise şu şekilde geçmektedir;

başı tezgin-; " Başı boş, avare olmak , ne yaptığını bilmez olmak"

Bolu bermek evren başı tezginür

Anıġ birle ḳılḳı yanı tezginür"(344) TT-'Felek ana yar olmaz, avare olur, Böylelikle de karakteri, tavrı istikrarsızlaşır.''

başı tezginük-: "Başı dönmüş, ne yaptığını bilmez"

Aya yolda azmış başı tezginük

Ayı sevme dünyaġ tüpi ol üyük" (3089) TT-''Ey doğru yoldan sapmış, kendini bilmez, Bu dünyaya gönül bağlama dibi, bataktır.'' (Önler,1999; 841-862)

urıgsırat, **idi yok:** "kökünü kurutmak, kökünü kazımak, köküne kibrit suyu dökmek, yok etmek"

Tamamen yok etmek, anlamında kullanılan bu deyim Türkiye Türkçesinde de kökünü kurutmak, kökünü kazımak, köküne kibrit suyu dökmek, olarak yaşamaktadır. *urıgsırat,* kelimesi incelendiğinde *ur*-"vurmak" *urı* "erkek evlat" urugsırat ise "dölsüz bırakmak, zürriyetsiz bırakmak" anlamlarına gelmektedir (Yıldız, 2007: 66).

Bu kelimeden de anlaşıldığı üzere Türk milletini yok etmek, milletin devamlılığını sonlandırmak için beşikte ki bebeğine kadar bir kıyım yapmak istedikleri ve ancak bu şekilde milleti yok edeceklerini ifade etmişler, bu şekilde düşünmüşlerdir. İşte bu noktada Kağan ön görüsüyle bu sözleri Bengü Taşlara yazarak bizlere bir ders daha vermiştir.

Türk bodun ölüreyin, urıgsıratayın tir ermiş "Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayım diyormuş." (KT D 10, BK D 9)

İdi yok kışalım temiş "Tamamen yok edelim demiş." (Tony I D 4)

Kökünü kazımak deyimi Kutadgu Bilig'de şu şekilde yer almıştır.

kök kes-: Kökünü kazımak, öldürmek

Tirig yañluk aglı igin iğler ök
Kamug ig ölüm birle kesmez bu kök (5991)

Yaşayan insanoğlu her zaman hastalıklarla karşılaşır,

Bütün hastalıklar ölümle sonuçlanmaz"

kök üz-: Kökünü kazımak, öldürmek

Negü asgi ahir ajun terdükin
*Ecel can terer, kör üzer bu kökün" (*5383)

"Dünya malı toplamanın sonuçta yarar ne

Bak ecel can topluyor, senin de kökünü kazır" (Önler,1999:119-186)

taşıkmak: "başkaldırmak"

Metinde geçen *taşıkmak* eylemi Dîvan-ü Lügatı't Türk'te *taş* ''dış, taşra, gurbet, geniş açıklık, yabancı yer" olarak geçmektedir.(Bahari, 2003: 97) Kağanın ifadesinde geçen *taşık*- ''başkaldırmak'' eylemi ile açıklanabilir. Kurtuluş için bir devlet kurmak, yeni bir oluşum için dışa çıkmak, gurbete gitmek, başkaldırmak, sınırları aşarak dışa çıkmak

olarak algılanmalı ve o şekilde yorumlanmalıdır. Bu deyim Şen de "Büyüklük taslamak ve itaatsizlik" etmek olarak açıklamıştır.(Şen,2017:106)

Taş kelimesi Orhun Türkçesinde "Taş, taşlık yer, dış, dışarı" anlamlarına gelirken *taşık* kelimesi "çıkmak, (ordu) sefere çıkmak" anlamlarında kullanmıştır. (Yıldız, 2007: 57). Bu anlamlara baktığımızda karşımızda *taşık-* eyleminin metinde geçen şeklini "…başkaldırarak, sefere çıktı, bir mücadeleye başladı" şeklinde okuyabiliriz.

Kanım kan yeti yiğirmi erin taşıkmış. "Babam kağan on yedi erle başkaldırmış." (KT D 11)

bas-: "baskın yapmak, kıskıvrak yakalamak"

Temel savaş stratejilerinden olan "düşmanı hazırlıksız ve rehavette yakalamak'' uygulaması metinlerde *uykuda bastık* olarak ifade edilmiştir. Bu kalıp ifade metinlerin tamamına yakınında "düşmanı hazırlıksız halde yakaladık, uyurken etraflarını çevirip bastık" şeklinde geçmektedir.

Metinlerde temel anlamı bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan *bas-* eylemidir.

Uyku ve uykuda basmak, uyur iken yakalamak ve yakalanmak gerek Dede Korkut Hikâyeleri, gerekse Türk Destanlarında sıkça kullanılan bir metafordur. Kahraman (Batır) öyle derin uyur ki uyuduğunda, çadırı, atları hatta eşini bile çalan düşmanların seslerini duymamaktadır. Kazakistan'da çok derin uyuyan, yapılan tüm çağrılara rağmen uyanmayan kişi için kullanılan "Batır siyaktı uyuktawatır" (Kahraman gibi uyuyor) kullanımda bu olaya örnek olarak gösterilebilir.

Bas- eylemi ''basmak, baskın yapmak, yardım etmek'' anlamlarına gelirken aynı eylem Yakutçada "sürmek, kovalamak, kovmak ve takip etmek" anlamlarına gelmektedir (Yıldız, 2007: 26).

Bas- eylemi Dîvan-ü Lügati't Türk'te "basmak, üzerine çökmek, yıkmak" anlamlarında kullanırken, *bassıkmak* "basılmak, baskına uğramak" *basturmak* "bağlanmayı ve bastırmayı emretmek" manasına gelmektedir.

Kırgız bodunug uda bastımı "Kırgız milletini uykuda bastık." (KT D 35)
Türgiş bodunug uda bastım. "Türgiş halkını uykuda bastım." (BK D 27)

Edgüti urgıl basıtma timiş. “İyi konuşlandırın (üstünüze) baskın yaptırmayın demiş.” (Tony I K 10)

Metinlerde ayrıca şu satırlarda da aynı ifadeler geçmektedir;(KT D 35-37, BK D 27, Tony I K 3)

otça borça kel- “ateş gibi fırtına gibi gelmek gitmek”

Otça borça kelti.

TT- “Ateş gibi fırtına gibi gelmek gitmek.” (KT D 37)

Bir savaş sahnesinin anlatıldığı bu satırlarda Kağan Kırgız ordusunun tasvirini yaparken ateş gibi fırtına gibi geldiler deyimleşmiş kalıp biçimini kullanılmıştır. Bu kullanım bizlere gelen ordunun yıkıcı yıpratıcı etkisinin yanında hızından da bahsetmiş ve bu noktada bizlere bugün bile kullanmış olduğumuz “yel gibi git-“ deyimine bırakmıştır.

Buradaki bu ifade savaşılan düşmanın ne denli güçlü olduğunu gösterirken aynı zamanda kendi ordusunun daha da güçlü olduğunu bizlere aktarmak için kullanmış bir ifadedir. Burada asıl dikkat edilmesi gereken Kırgız ordusunun hızı ve yıkıcı etkisi değil hızına ve yıkıcı, yıpratıcı etkisine rağmen nasıl bir orduyu ve milleti yendiklerini bize anlatması, kendi güçleri hakkında bizlere bilgi vermesidir. *Ot* kelimesi Dîvan-ü Lügati’t Türk’te “ilaç, em, zehir, ateş ve duman” anlamlarından geçerken *bor* kelimesi “fırtına, şarap” olarak geçmiştir. Bor kelimesi bugün Türkiye Türkçesinde büyük fırtınalar, rüzgâr olarak adlandırılan “Boran” olarak geçmektedir. (Bor+an)(Bahari, 2003: 67). Ayrıca aynı anlamda ki deyim; Atabetü’l Hakâyık’ta; *Keç-(er) yil keç-(er) teg* (Yel geçer gibi geçmek) deyimi ile karşılanmıştır (Demir, 2013: 44).

yağı bol-: “düşman kesilmek”

Bu deyim metinlerde kimi zaman ‘‘kıskançlıktan doğan bir düşmanlık’’ olarak ele alınırken kimi zaman “cahillik yüzünden düşman olmak” olarak ele alınmıştır. Metinlerde *yagı* “düşman” olarak anlatılırken *yagıçı* “savaşçı muharip” olarak tanımlanmıştır. *Yagısız* “düşmansız, barışık ve dost” anlamlarında kullanılmıştır. Yagı kelimesinin Dîvan-ü Lügati’t Türk’teki türevleri şunlardır; *Yagı* “düşman” *yagımak* “düşmanlaşmak” *yagılamak* “düşmanlık etmek”(Bahari,2003: 46). Kelime günümüz Türkçesindeki *düşman kesilmek* deyimini karşılamaktadır.

Kara Türgiş bodun yağı bolmuş. “Kara Türkiş halkı düşman olmuş.” (KT D 39)

karluk bodun erür barur erkli yagı boltı. “Karluk halkı kalkınmış ve müreffeh olduğu halde düşman oldu.” (KT K1)

Teñri yir bulgakın içün yagı boltı. “Gök ile yer bulandığı için düşman oldu.” (KT K4)

ökün-: “kıyamet kopmadıkça, lanet okumak, aklını başına toplamak, Pişman olmak.”

Orhun yazıtlarını okumak ve okudukça hayran kalmamak elde değildir. Belki de bengü taş ve bengü abide kullanımlarının bu denli yakışması içeriğindeki bizlere verdiği ebedi öğütlerdir. Bizleri bizlere anlatan, kendimizi tarihimizi daha iyi tanımamızı sağlayan bu abideler elbette kıyamete kadar aynı değerde var olacaktır. Çünkü bizlere verilen mesajlar ilelebet birliğimizi ve diriliğimizi koruyacak mahiyettedir. İşte bu manada kullanılan bir ifade aynen şöyledir; ‘‘Türk oğuz beyleri, halkı, işitin! Üsteki gök çökmedikte, aşağıdaki sağlam yer delinmedikçe, Türk ulusu (milleti) (Senin) senin ülkeni yasalarını kim yıkıp bozabilir. Türk ulusu, vazgeç, pişman ol! İtaatsizliğin yüzünden seni beslemiş olan bile kağanına kalkınmış ve müreffeh (bağımsız) güzel ülkene sen kendin yanıldın…’’ (KT D 22-23, BK D 18-19). Bu ifadelerde ulusa hitap eden hakan ‘‘gök çökmedikçe, yer alt üst olup parçalanmadıkça’’ sözleriyle bugün dahi bir deyim olarak kullandığımız ‘‘kıyamete kadar, sonsuza kadar’’ Türk ulusunun ve töresinin, yaşayacağını ilelebet var olacağını dile getirmiştir. Aynı zamanda daha önceki hatalarından vazgeçmeleri gerektiği, yaptıkları hatalardan dolayı hiçbir kâr elde etmedikleri, aksine kanlarının su gibi akıp, kemiklerinin dağ gibi yığıldığını ifade ederek hatalarından ders almalarını söylemiş. Bir hakan ve bir yönetici olarak halkına bir baba, bir anne şefkatiyle yaklaşarak ‘‘pişman ol ve göstermiş olduğum bu yolu tut’’ demiş. Yine başka bir satırda bu söylemlerinde hiçbir yalanın olmadığını ve bunları bile bile hala hata yapmayacaklarını bildiğini nezaketen ifade etmiş bir yönetici olarak bir yol gösterici olarak halkını aydınlatmış, doğruyu ve yanlışı en açık en güzel biçimde ifade etmiş, bugün bizlere de bu yazın değeri yüksek mükemmel abideleri bırakmıştır. Bu durumda yalnız yaşadığı dönemi düşünmemiş milletinin ve devletinin, Türk töre ve yasalarının ilelebet var olacağından emin olduğu için gönüldeki sözünü ebedi olan taşa nakşetmiştir.

Metinlerde yine başka bir satırda aynı ifadelerin geçmesi ve bu ders niteliğindeki hitapta geçen ‘‘pişman ol (ökün)’’ ifadesi bugün günümüz Türkçesinde yaşayan, ‘‘aklını başına topla-kedine gel-’’ deyimlerini bünyesinde barındırmaktadır.

Metinde bir başka satırda geçen ‘‘Atag ödke ökünüp’’, böyle zamana hayıflanıp ifadesinin içerisinde Türkiye Türkçesinde yaşayan ‘‘lanet okumak’’ deyini yaşamaktadır.

Ökün sözcüğü Dîvan-ü Lügati’t Türk’te ‘‘para, gül ve buna benzer seylerin yığını, yığın’’ anlamlarında kullanılırken *ökünç* kelimesi ‘‘pişmanlık’’ anlamında kullanılmıştır. Tarama sözlüğünde *ökünç* kelimesi için ‘‘intikam, öç, hınç’’ anlamları vardır. Yakın anlamlı sözlerde *ökünmek* için Dîvan-ü Lügati’t Türk’te ‘‘pişman olmak’’ anlamına gelirken günümüz Türkçesinde ‘birinin yaptıklarını, söylediklerini yineleyerek, tekrar ederek alay etmek’ anlamlarına gelmektedir (Bahari, 2003: 68).

‘‘Pişman olmak’’ manasında kullanılan deyim olan *ökünç* Kutadgu bilig’de aynı şekilde *ökünç ye* olarak geçmektedir.

Sözin kesti oglın kuçup yığladı

Ulındı yana ol ökünçler yedi (1510)

TT-‘‘sustu oğlunu kucaklayıp ağladı;

Pişmanlıklar duydu, inledi.’’ (Önler,1999: 841-862).

ögtür-: “öve öve göklere çıkarmak, övmek.”

Metinlerde övmek ve övdürmek şeklinde geçen bu ifadeler bugün, ‘‘övmek, methetmek’’ kalıp ifadesiyle geçmekte olup (BG G6 ve Tuny. 2 G2) aynı eyleme Uygur Türkçesinde *ögdi, öğürt-, ögdir* gibi kullanımlarına rastlamaktadır.

Alkan- eylemi ise Yenisey yazıtlarında yine “övmek” anlamında kullanılır. Uygur belgelerinde aynı anlamlarda ki *alka-* ve *alkan-* eylemlerinin yanında *alkatılmış* “övülmüş” şeklinde geçmektedir. Aynı eylemi Kutadgu Bilig’de de öv- anlamında görmekteyiz (Aksan, 2015: 83).

Kişi körse ögse sini alkayu (5786)

TT- “Kişi seni görse, takdir ederek övse” (Önler,1999: 841-862).

Ög- eyleminin bugün Anadolu’da unutulduğunu söyleyen bazı araştırmacıların aksine bu eylemin Erzurum Hasankale yöresinde kullanıldığını bilmekteyim. Bu kullanım birebir *ög* şeklinde olup anlamca “övmek, methetmek” olarak kullanılmaktadır.

Alkan- sözcüğü ise gerek Dede Korkut Hikâyelerinde gerekse bugün Anadolu ağızlarında ‘‘alkış, hayır dua” şeklinde yaşamaktadır. Alkış-gargış ikilemesi bu kullanımı açıklamaktadır (Deveci, Belet ve Türe, 2013: 294-321).

İnançu Apa Yargan Tarkan atıg birtim anı ögtürdüm “İnançu Apa Yargan Tarkan ünvanlı bir görevliyi bıraktım onu övdürdüm.” (KT B).

emgek-, tolgot-: “zahmete sokmak, zahmet çekmek, eziyet çekmek.”

Emgetmen, tolgotman

TT- “Zahmet ve sıkıntı çektirmeyin.” (BK 13)

On ak halkı emgek körti.

TT- “Ön ak halkı eziyet çekti.” (BK D 16)

Zahmet, sıkıntı, eziyet, ıstırap anlamlarına gelen ve ikilemeli bir deyim olarak kullanılan *emget* ve *talgat* eylemleri için Doğan Aksan’ın bu eylemlerin nasıl açıkladığına bakmak yerinde olacaktır.

Aksan’a göre *emget*- eylemi yazıtlarda geçmeyen fakat günümüze kadar kullanılmış *em* “ilaç, deva” sözcüğünün bir türevidir. Addan eylem yapan -GE- ekiyle oluşturulmuş *emge*- eyleminin ettirgen çatısıdır. Aynı ekin (ka-, ke-, ga-) biçimindeki allamorfları da olup Uygur metinlerinde bu kullanımların *irinç* “sefil, zavallı” sözcüğünden türetilmiş *irinçke* “merhamet etmek, acımak” ve *yarlıka*- eylemlerinde türetildiği görülmektedir demiştir. *Emge*- “acı, ıstırap çekmek” eyleminin emget- çatısının verdiği diyagram ile anlam genişlemesine uğrayarak kullanıldığını açıklamıştır. Uygurca da kullanılan *emle*- “tedavi etmek” eyleminin bu kök ile alakalı olduğunu dile getirmiştir (Aksan,2015: 97).

Talgat eylemine gelince ise Uygur metinlerinde *emget* ile ikilemeli olarak kullanıldığını Uygurca da *talgat* eylemini “hastalık” ve ‘‘ıstırap’’ anlamlarına geldiğini, eylemin bugün Türkiye Türkçesinde *dola*, biçimine dönüştüğünü *dola*- ise “kendine dolamak, içi bulanıp kusma gelmek” anlamlarını karşıladığını ve çok anlamlı bir sözcük olduğunu ifade etmiştir (Aksan,2015: 98).

at bir-: “şan vermek, at vermek”

Metinde geçen “at vermek, şan şöhret vermek” ifadesi çok zor uğraşlardan, büyük mücadelelerden sonra sizleri var ettim, yok ettim ve var olduğunuz için “adınız sanınız yok

olmadığı için sizlere at verdim'' şeklinde kullanılmıştır. At vermek bir milleti var etmek o millete hayat ve gelecek vermek ile eşdeğerdir. Bunu tüm yazıtlarda görmek mümkündür. Kağanın tüm çabası kendi ifadesiyle halkının "adı sanı yok olmasın" diyedir. Bilindiği gibi Türklerde *at vermek* bir gelenektir. Bunu Destanlarda ve Dede Korkut Hikâyelerinde görmemiz de mümkündür. Oğuz Kağan Destanında yer alan Korkut, Kanglı, Sakap, Kalaç vb. topluluk adlarının verilişlerinde birer olay hikâye bağlanmıştır. Orhun yazıtlarında da *at vermek*, adı olsun diye gece uyumamış gündüz oturmamış onlarca yerde onlarca kez savaşarak ad kazanılmıştır. Yine toplumdan bireylere adlar verilirken de ad alacak kişinin bir takım kahramanlıklar göstermesi "ad" alırken gelişi güzel değil de o adı hak etmesi gerektiği anlatılmıştır. Bu uygulama en iyi biçiminde Dede Korkut Hikâyelerinde anlatılmıştır. Bugün Anadolu'da çocuğa bazı yörelerde iki ad verildiği birinin has adı "kütük adı" diğerinin ise "ezan adı" göbek adı olarak konulduğu ve bu gibi çeşitli ritüellerin olduğunu biliyoruz (Keskin ve Özcebe, 2004: 51).

Türk begler Türk bodunum sizke at birtim. "Türk milletim size ad (şan, şöhret) verdim."(KT K11).

bunsuz bol-: "kaygı duymamak"

Buñ kelimesi *muñ* ile birlikte kullanılan "dert ve sıkıntı" anlamına gelen bir sözdür (Aksan2015: 53). Kağanın sözlerini dinleyen baylar, halklar sıkıntısız ve dertsiz olacaktır şeklinde metinde ifade edilmiştir.

Bunsuz boltaçı sen. "Kaygısız olacaksın." (BK K 4).

tüz er-: "doğru olmak, dosdoğru olmak."

Begler yeme bodunu yeme tüz ermiş.

TT- "Beyleri de halkıda doğru (dürüst ve adil) imiş." (BK D 4)

Metinlerde geçen *tüz* kelimesi " barışık, uyumlu" anlamlarına gelmektedir. Yine bu sözcük Yakutçada "ciddi, esaslı sağlam" anlamlarında kullanılmıştır. Metin çevirisini yapan Ahmet Bican ERCİLASUN *tüz* kelimesi için metin bağlamında "dürüst ve adil, doğru" olarak çevirmiştir (Yıldız, 2007: 64). Bu kullanım metinin gidişatı ve verilmek istenen anlam bağlamından doğru olduğundan günümüz Türkiye Türkçesinde kullandığımız doğru, dosdoğru deyiminin altından açıklanmıştır.

Tüz kelimesi Dîvan-ü Lügati't Türk'te ''halk, kök, soy sop'' olarak açıklanırken Atabet'ül Hakayık'da ''doğru olmak, dosdoğru olmak'' deyimi *köni bol*- "doğru olmak"

könilik tanın ked- "doğruluk libasını giymek" olarak açıklanmıştır (Bahari, 2003: 94, Demir, 2013:4). Yine aynı anlamdaki "doğru ve dürüst olmak" manasındaki deyim Kutadgu Bilig'de *Köñli tüz* ''doğru dürüst'' ve *köñli tüzük* deyimleriyle kullanılmıştır.

Munıkı bu sözke tonuk keldi söz
Okugıl munı sen aya könli tüz (1713)

"İşte buna tanık olarak geldi bu söz

Bunu oku ey dürüst kişi"

Yime yahşı aymış bilglig süzük
Bodunka bağırsak ne köñli tüzük (4464)

"Bilgili, temiz, halka merhametli ve dürüst kişi yine iyi söylemiş"

ıt-:"elden çıkarmak"

Türk bodun iledük ilin ıçgınu ıdmış.
TT- "Türk milleti oluşturduğu devleti elden çıkarmış." (KT D 6)

Türk bodun atı ıddı.
TT- "Oluşturduğu devleti elden çıkardı"

It-: Göndermek, yollamak, yıd, yid, yititi, kayboldu (Eyüboğlu, 2017: 331). Metinden bu satırda kutlanılan *atı ıddı* ifadesi Kağanın milletini ve devletin adı yok olmasın diye uğraşlarının sebebini ifade etmektedir. *Adı sanı yok olmak* deyiminde de açıkladığımız gibi *ad* bir milletin var olduğunun ve ilelebet var olacağının kanıtıdır. Bugün eğer bu tezi yazıyor ve bu çalışmaları yapıyorsak bu milletin adının var olduğunu göstermektedir.

Metinde geçen *ıd< yıd< yit* kelimesi bugün Anadolu'da ''elden çıkarmak, kaybetmek, ortadan yok olmak'' anlamlarında kullanılmaktadır. İşte bu satırda da "Türk milleti oluşturduğu devletinin adını kaybetti, oluşturduğu devleti elden çıkardı, yitirdi" gibi anlamlara gelmektedir. Ercilasun da yaptığı metin çevirisinde cümleyi elden çıkarmak olarak almıştır (Ercilasun, 2016: 509). *Id-* kelimesi Divanü Lügati't-Türk'te *içgın* kelimesi ile aynı manalarda kullanılmış ve "göndermek, kaçırmak, kaybedilmek, yok edilmek, elden gitmek" gibi anlamlarda kullanılmıştır (Bahari, 2003: 97).

sıra-: "başsız kalmak, yersiz yurtsuz kalmak"

Metinde geçen *il sire-* ve *kağan sıra-* eylemleri ‘‘varlıklarını, yerlerini yurtlarını, yöneticilerini kaybetmiş yok olmaya yüz tutan bir millet’’ için kullanılırken, aynı anda bulundukları zor durumu anlatmak için kullandıkları sanatkârane üslubun en güzel örneklerindendir. İşte Türk Dili yalnızca bu kelimede bile ne kadar yüce bir dil olduğunu, iki kelimeye koca bir destanın sığdırılabileceğini bize gösteriyor. Eski Türkçede *sı-* ‘‘kırmak, tahrip etmek’’ anlarında kullanırken Dîvan-ü Lügati’t Türk’te kırmak, bozmak, yenmek, yok olmak, çok üstünlük anlamlarında kullanılmıştır (Bahari,2003: 96).

Yeti yüz er bolup il siremiş, kagansıramış bodunug…
TT- “Yediyüz er olunca devletsizleşmiş, koğansızlasmış milleti…” (BK D 11).

boz- “bozguna uğratmak”

Tankut bodunug buzdum.
TT- “Targut halkını bozguna uğrattım.” (BK D 24)

Teñri yarlıkadı, yandımız.
TT- “Tanrı lütfetti bozguna uğrattık.” (Tony I G 9)

Ayrıca metinlerde şu satırlarda da aynı şekilde geçmektedir; (BK D 24-25-34-39)

Metinde *bozdum* ifadesi “birlik ve dirliğini yok ettim onları orada yendim” olarak kullanılmıştır. Kelime bugün Türkiye Türkçesinde bozguna uğratmak “Yenip, perişan etmek, kazanıp dağıtmak, hezimete uğratmak” deyimlerinde yaşamaktadır. Anadolu ağızlarında bir dua olan “Allah birliğimizi dirliğimizi bozmasın” kelimesinde de halen kullanılmaktadır. Örnekte geçen *yañ-* eylemi, -yaymak, dağıtmak, bozguna uğratmak anlamlarında kullanılırken bu kelime Yakutçada “kovalamak” Dolgancada ise “baskın, üstün gelmek, üstün çıkmak” anlamlarında kullanılmıştır (Yıldız, 2007: 69). Anadolu ağızlarında ise *yañ* fiili yaymak, dağıtmak anlamlarında *yay* biçimi ile kullanılmaktadır.

Yan- Dîvan-ü Lügati’t Türk’te *yañdurmak* “korkutmak” anlamını yanında “bir şeyin merkezi kalbi, herhangi bir ırmağın yanı” anlamlarında kullanılmıştır.(Bahari,2003:37)

ögleş-:“akıl fikir vermek, önayak olmak, yol göstermek, fikir almak vermek”

Bilgesi çabışı ben ök ertim.
TT- “Bilgesi (Akıl vericisi) ve komutanı elbette ben idim.” (Tony I B 7)

Ol üç kağan öglesip…ança ögleşmiş.

TT- "O üç kağan söyle fikirleşmişler." (Tony I D 3)

Metinde geçen ifade "akıl verici olmak" günümüz Türkçesinde kullanılan "akıl fikir vermek, önayak olmak ve yol göstermek" deyimlerini karşılamaktadır. Tunyukuk'un kullandığı bu ifade de bir nevi kendini övme ve kendini yüceltme gibi algılanabilir. Bilindiği gibi Türk tarihinde her hakanın bir veziri, yol göstericisi olmuştur. Kurulan meclislerde hükümdar bir karar vermeden bu meclise danışır ona göre son kararını alırdı. İşte bu mecliste ve karar yetkisinde hükümdarın, hakanın sağ kolu ise vezirdi. Tunyukuk da dönem itibari ile savaşa katılan büyük bir kumandan olmanın yanında devlet işlerinde de Kağan'ın en büyük yardımcısı olduğunu dile getirmektedir. Akıl vermek, akıllı olmak kavramları Kutadgu Bilig'de *ögi yer-ög yetür-* gibi deyimlerle halk arasında kullanılmıştır (Önler,1999: 168-169; 841-862)

tutmuş "içine kapanmak"

Öz (i)çi tasın tutmış teg biz.

TT- "Kendi içi dışını tutmuş(içimize kapanmış) gibiyiz." (Tony I G 6)

kaç neñ erser: "önünde sonunda"

Anaru sülemeser, kaç neñ erser ol bizñi.

TT- "Onlara eğer sefer yapmazsak (eninde sonunda) ne zaman olursa olsun onlar bizi." (Tuny. I D4-3, Tuny. 1 K5)

Metinde geçen *kaç neñ erser* ''ne zaman olursa olsun'' ifadesi günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan ve "şimdi ya da daha sonra, er ya da geç, ne zaman olursa olsun, kesinlikle" gibi birçok anlama gelen ''önünde sonunda'' deyimini içerdiğinden bu başlık altında alınmıştır.

kelir erser könü: "geleceği varsa göreceği de var"

Kelir erser könü kelür.

TT- "Gelirlerse görüp gelirler." (Tony I K 8)

Satırda geçen bu ifade gelecek olan düşmanın, kötülük yapacak olanın elbette karşılığını göreceği anlamında kullanmıştır. Bu satırda ordunun hazır olduğunu ve her kim gelirse gelsin onlara karşı koyulup gereken dersin verilecek güçle olduğunu anlamaktayız.

Aynı deyim ifadesi bugün kullandığımız "geleceği varsa göreceği de var" deyimini anımsattığından bu başlık altında alınmıştır.

öz ol-: "başına buyruk olmak"

Bilge tuñukuk añıg ol, öz ol.

TT- "Bilge Tunyukuk kötüdür, başına buyruktur." (Tony I K 1)

örtçe kız-: ateş kesilmek (çok kızgın öfkeli hareketler sergilemek)

Örtçe kızıp kelti.

TT- "Ateş gibi kızıp geldiler." (Tony II B 5)

Metinde ifade edilen bu söz bugün de kullanılan *ateş kesilmek* deyimi ile aynıdır. Ayrıca günümüzde ‘‘öfkelenmek, çok kızmak’’ için kullanılan diğer deyimler şunlardır; "Barut kesilmek, kafası kızmak, dinden imandan çıkmak, küplere binmek."

kara terim: "ter dökmek, kan akıtmak, olağanüstü çalışıp çabalamak

Kızıl kanım töküti, kara terim yügürti isig küçüg birtim.

TT- "Kızıl kanımı dökerek kara terimi akıtarak iş güç verdim." (Tony II D 2)

Bu ifade de bugün kullandığımız, ter dökmek, kan ter içinde kalmak, olağanüstü çalışıp çabalamak, deyimini anımsatan bir imge kullanılmıştır. Satırlarda ne denli büyük bir mücadelenin verildiği bize imgesel olarak bu şekilde anlatılmış, kan dökerek, ter dökerek, gece uyumadan, gündüz oturmadan insanüstü bir çaba harcandığı anlatılmıştır.

tört bulung kop yağı: "dört yanı sarılmak" (KT D2)

Metinde geçen bu ifade bizleri bugün kullandığımız ‘‘dört tarafı düşmanlarla çevrili’’ kalıp sözünün tam olarak kendisidir. O dönem ve verilen mücadelenin, kazanılan başarıların büyüklüğünü anlatmak için kullanılan bu ifade günümüz Türkiye Türkçesinde "dört yanı sarılmış" deyiminde yaşamaktadır.

sı- "zaptetmek, himayesi altına almak"

Tört bulundaki bodunug kop almış.

TT- "Dört bucaktaki halkları hep zaptetmiş." (KT D 2)

Otüz üç balık sıdı.

TT- “23 şehir zaptetti.” (Tony I G 2)

Kağan etrafındaki tüm bayları, halkları kendisine tabii kıldığını onları zapt ettiğini ve himayesi altına aldığını *almak* ve *sı-* fiilleri ile bizlere anlatmıştır. *Sı-* kırmak anlamında kullanıldığı gibi daha önce de tezimizde yer verdiğimiz gibi ‘‘zapt etmek’’ anlamında da kullanılmıştır.

Gerek kendine baş kaldıranları gerekse bir cihan hakimiyeti kurmak için gerekli olan bu hareket tarzı bu satılarda açıkça ifade edilmiş, anlamsal olarak da bugün kullandığımız zaptetmek ve himayesi altına almak deyimlerini bizlere anımsatmıştır.

il tut-: “yurt tutmak, il tutmak, allak bullak etmek töre kazanmak, yer yurt sahibi olmak, birlikte olmak”

Anı içün ança tutmuş erinç, ilig tutup törüg itmiş.

TT- “Bu sebeple devleti öylece kurmuşlar, devleti kurup yasaları düzenlemişler.” (KTD 3-4)

Ötüken yış olursar ilte bung yok

TT- “Türk kağanı ötüken dağlarında otururusa ülkede sıkıntı olmaz.” (KT G 3)

Ötüken yış olursar bengü il tuta olurtaçı sen.

TT- “Ötüken dağlarında otururusan ebedi devlet tutup otururusun.” (KT G 8)

Türk bodun, tirip il tutsıkıgın bunta urtum.

TT- “Türk milleti (seni) derleyip, toparlayarak iil tutacağını buraya yazdım.” (KT G 10, BKK 8)

Türk bodunug ilin törisin tuta birmiş.

TT- “Türk milletinin devletini, yasalarını kurmuşlar ve düzenlemişler.” (KT D 1)

İl tutsık yir ötüken yış ermiş.

TT- “Devleti yönetilecek yer ötüken dağları imiş.” (BK K 3)

Anı içün ilig ança tutmuş, ilig tutup törüg itmiş.

TT- “Bu sebeple devleti öylece kurmuşlar, devleti kurup yasaları düzenlemişler.”

Türk bodun(b)u(ı) gam(ış) (kazgan) mış erinç.

TT- “Türk milleti düşmanı allak bullak etmiş ve kazanmıştır.”

Men özüm kağan olurtukuma.

TT- “Ben kağan olduğumda (oturmak, tahta çıkmak, yurt tutmak)” (BK D 22, Tony G 5)

Teñri kağan olurtdı erinç.

TT- “Tanrı kağan olarak oturttu.”

Kanım kağan törüg kazanıp uça barmış.

TT- “Amcam kağan Türk milletinin töresini kazanarak öylece vefat etmiş.” (BK D 27)

Türk bodun İlin törisin tutalarmış

TT- “Türk milletinin yasalarını törelerini düzenlemişlerdir” (BK D 1).

Metinlerde sıklıkla tekrarlanan *il tutmak* ifadesi bir hakanın halkına defalarca bıkmadan usanmadan doğruyu, iyi ve güzeli gösterme çabalarını en güzel örneklerindendir. Halkın yanlış davranmaları, hatalarından pişman olmaları hatalarından ders çıkararak nerede ve nasıl yasamaları gerektiği anlatılan bu satılar ve bu satılarda geçen *il tutmak* deyimi oldukça önemli bir ifadedir.

Kağan öncelikle halkına yaptığı hataları ve neticesinde uğradıkları zararı anlatırken: “Kutsal Ötüken toprağının halkı” diye söze başlamış daha ilk cümlede yaşadıkları toprağın kutsal olduğumu yaşanılacak yerin burası olması gerektiğini anlatmıştır.

Devamında;

“Kutsal Ötüken toprağının halkı, gittiniz. Doğuya (gidenleriniz) gitti. Gittiğiniz yerde kazancınız şu oldu. Kanınız su gibi aktı, kemiğiniz dağ gibi yattı (yığıldı). Beyliğe layık erkek evlatlarınız kul oldu; hanımlığa layık kız evlatlarınız cariye oldu”.(KT D 23-24)

Bu ifadeler ile Kağan halka gittiniz ve bilmediğinizden cahilliğiniz yüzünden, bu kadar acı ve cefa çekip yok olmaya yüz tuttunuz demiş ve daha nice ağır ve ders veren ifadeler kullanmıştır.

Elbette ki *il tutmak, bir devlet olmak* yalnızca bir toprak parçası üzerinde oturmak ile olmaz. Devlet olmanın en önemli gerekliliklerinin başında birliktelikleriyle, aynı değer yargılarına, ortak bir kültüre, töre ve yasalara sahip olmaktır. Bundandır ki Kağan cümlesinin hemen başında “gittiniz” demekle ‘‘gidip ayrıldınız ayrılınca yok oldunuz birliğimizi ve dirliğimizi bozunca yok oldunuz. Evlatlarınız köle, kızlarınız cariye oldu’’ demektedir. Evet, görüldüğü gibi belki de büyük bir paragrafın şifresi sayılabilecek kelime buydu “gittiniz” yani bölündünüz.

Bugün bile Türk düşmanı devletlerinin temel gayesi olan böl ve parçala taktiğine bir nevi ikazdır bu cümle ve metinlerde Kağanlar defalarca dirilmek, derilmek, toplanmak, il tutmak birlik olmak mesajları vermişlerdir.

Evet, il bilindiği gibi ‘‘yurt, vatan” demektir ve Kağan il tutulacak yerin Ötüken ormanları olduğunu söylemiş gerek verimli alanları, gerekse korunaklı olduğundan devleti ve milleti ebedi var etmek için en güzel yerin Ötüken ormanları olacağını söylemiştir (Kafesoğlu,1997: 81; Esin, 2006:208).

Bu söylemin ötesinde sürekli olarak il tutmak ifadesini kullanarak, her nerede yaşar isen yaşa, ama birlik içinde töre ve yasalarına sahip çıkarak yaşa, hayatta kalmanın ve varlığını sürdürmenin tek anahtarının bu olduğunu söylemiştir.

Orhun Abidelerinde *il* kelimesi “devlet” anlamında kullanılmıştır. *İllig* ise “illi” devletli, devlet sahibi, hükümdar manalarına gelmektedir. “İl tutulacak yer Ötüken ormanı imiş” (KT G4) “Amcam kağanın ülkesi kargaşa içine düştüğünde, millet ile devlet (hükümdar) iki parça olduğunda İzgil halkı ile savaştık”

Kaşgarlı Mahmut’un Dîvan-ü Lügati’t Türk adlı eserinde *il* kelimesi “barış, barış hali” anlamında kullanılmış, daha sonraları ise *il* kelimesi “barış içinde yaşayan boylar, kabileler” anlamı kazanmış, zamanla bu anlamın genişlemiş şekli “boylar kabileler birliği, siyasi birlik” öte yandan ya da olarak bu doğrultuda “devlet ülke” anlamlarını kazanmıştır (Tekin, 2002: 53).

İl kelimesi ‘‘il/el doğuş, oluş, ortaya çıkış, görünüş, yurt, konak, yer’’ gibi değişik anlamlar bildiren bir sözcük olmasının yanında, ayıca il kökünde bugün kullandığımız ‘‘değmek, dokunmak, bağlanmak’’ manasında kullanılan *ilişmek* ‘‘sarkıntılık etmek, el ile dokunmak, bağlanmak’’ *ilmek* ‘‘dikmek, bağlamak, bitiştirmek’’ *ileri* ‘‘daha önce, önde’’ kullanılır. Bu ve buna benzer daha geniş ifadeler barındırmaktadır (Eyüboğlu,2017: 342).

Bugün günümüz Türkiye Türkçesinde il ve ilçe olarak bu kelime yaşamaktadır. Burada dikkati çeken bir başka husus *il* kelimesinin “devlet ve barış” anlamlarına gelmesidir. Bu ifadeler bizlere Türklerde devlet anlayışının barış çerçevesi içerinde geliştiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

“Devlet” tabiri Türklerde genellikle “tutmak” fiili ile söylenmiştir.

‘‘Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmıştır, insanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş, oturarak Türk milletinin ilini, töresini, tutuvermiş, düzenleyivermiş.’’ (KT D1) (Ergin, 2008: 8) .

Türkler milleti, devletin kurucusu, sahibi, devletin devamlılığını sağlayan yegâne güç olarak görüldüklerinden, Kağanlar, milleti korumakla ve halkın hayatını düzenlemekle yükümlü sayılmışlardır. Bu konuda ünlü bir tarihçi olan Ögel “Törelerin korunması, ilin ve devletin refahı, geleceği ve sonraki neslin devamının nasıl ve hangi şekilde yaşayacağı Kağanın sorumluluğunda olan bir yükümlülüktü (Ögel,1979: 87).”

Köktürk devletinden sonra kurulan ve günümüze en çok yazılı eser bırakan Uygurların *il tutmak, devlet olmak* ile alakalı söyledikleri sözlerden bazıları şunlardır:

Öz yurtuñ keyerde bolsa, cennet su yerde”
TT- Öz yurdun neredeyse cennet o yerde

Vetendin yü örügen namustin öler
TT- Vatanından yüz çeviren, namustan ölür

Vetensiz kişi, naḫşisız bülbül
TT- Vatansız kişi, şarkısız bülbül

Yurttin ayrilsañ yurt, kedrini bilişen
TT- Yurttan ayrılınca yurt kadrini bilirsin

Bêlik sudin ayrilmas, botur eldin(ayrılmas)”
TT- Balık sudan yiğit vatanından ayrılmaz

Susiñ kedri usuuğanda biliner, yabsiniñ kedri ayrilganda(biliner)
TT- Suyun kıymeti susayınca, iyinin kıymeti ayrılınca anlaşılır (Doğan, 2009: 91).

Una-: “uygun görmek” (BK D 35)

‘‘Uygun görmek, kabul etmek, tasvip etmek’’ demek olan *una-* eylemi *sü yarıdım tideçi unaman* ‘‘ordu yürütelim diyecektir, kabul etmeyin’’ ile Tuny. 1 K 11 yine Tuny. 1 D7’de geçen *unç* “olanaklı, uygun” eylemi aynı kök ve aynı anlam ilişkisi içerisindedir. Bilindiği gibi eski Türkçede *u-* “muktedir olmak” demektir. Biz bunu bir işi yapmaya veya yapmamaya karar verici durumunda olmak diye açıklayabiliriz. Yine bilindiği gibi ”usta”

kelimesi de bugün aynı kökün türevidir. Günümüzde kabul etmek ve uygun görmek gibi deyimler bu kökün türevlerdir (Aksan 2015: 57).

Una- eylemi kökü olan u- ‘‘muktedir olmak, mümkün olmak, yapabilmek, edebilmek’’ anlamlarıyla kullanılan bu kelime Yakutçada ‘‘dayanmak, katlanmak, çekmek, tahammül etmek’’ anlamlarında kullanılmıştır. Yakutça da hoşa gitmeyen bir durum için kullanılan bu eylem Kazak Türkçesinde hoşa gitmek, hoşuna gitmek olarak kullanılmaktadır. “Ol sağan unadı ma? (ba)” “Bu senin hoşuna gitti mi?”

Una- eylemi Dîvan-ü Lügati’t Türk’te “razı olmak, kabul etmek” *unaşmak* “uyuşmak, kabullenmek” *unatmak* “razı etmek” anlamlarında geçmektedir (Bahari,2003: 75).

yadağın yalanın: “yayan yapıldak” (KT D 28)

Kağan tahta oturduğunda halkın durumunu anlatırken sersefil, aç, üstsüz ve başsız, ölerek yiterek gibi ikilemeler kullanmıştır. Bu ikilemelerden biri de bugün dahi çıplak ayakla “yalınayak” olarak kullandığımız deyim olan ‘‘yayan yapıldak’’tır. Bu ifade hem bir ikileme hem de deyim olması hasebiyle ikilemeli deyim olarak ele alınmıştır.

op“fırlayıp hücüm etmek”

Köl tigin yadağın opluyu tegdi.
TT- “Köl tigin yaya olarak boğa gibi saldırdı.” (KTD 32)

“Boğa gibi saldırdı” ifadesi metinlerde savaş sahnelerinde saldırı esnasında en sık kullanılan kalıp sözlerden biridir. Ata binmek veya yay olarak şeklinde ifade edilen bu kelime günümüz Türkçesinde “fırlayıp hücum etmek” deyimi ile aynı anlamda kullanılmıştır.

Op kelimesi Dîvan-ü Lügati’t Türk’te “harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz” olarak açıklanmıştır (Bahari, 2003: 21) .*Opla-* eylemi ise ‘‘hızla ileri atılmak- kendini tutamamak” şeklinde ifade edilmiştir. Kelimeye bakıldığında hızla ileri atılarak bir boğa gücünde saldırdı anlamı çıkmaktadır. Anadolu’da kullanılan “öküz gibi kuvvetli” ifadesi ile arasında bir olduğu kesindir.

aşsız taşra: *“*yoksul millet”

İçre aşsız taşra tonsuz. (KT D 26/BK D 21)

Kağan bu ifadesinde ne kadar zor durumda yaşayan bir halkın üzerine Kağan olduğunu anlatmak için bu tarz ifadeyi seçmiştir. Varlık üzerine oturmadığını sersefil bir millete Kağan olduğunu ve bu milleti besleyerek, giydirerek ne kadar fedakâr bir Kağan olduğunu da bizlere anlatmak istemiştir.

Bu ifadeler için Uzun şöyle bir yorumlama yapmıştır "Bilge'nin reddettiği zengin ve müreffeh bir halk üzerine oturmuş olduğunu görüşünün sahibi Tunyukuk'tur." Bilge Kağan'ın metnin birçok yerinde "Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çoğalttım" gibi ifadeleri yine Köl Tigin'inde aynı ifadeleri kullanmasının sebebi de Tunyukuk'un söylediğinin doğru olmadığı, aksine sersefil bir halkı donatıp, beslediklerini söylemeleridir ve bunu metinde birçok yerde dile getirmeleri tezlerini doğrulamaktadır. Hatta metin içerisinde Kağan "Yoksa bu sözlerimde yalan var mı?" demiş ve kendi tezini desteklemiştir.(Uzun,1995:135)

sütegişinte: "göğüs göğüse gelmek"

Sütegişinte yitinç erig kılıçladı.

TT- "Göğüs göğüse geldiğinde yedinci eri kılıçladı." (BK K 28)

Bu ifade anlamsal olarak askerlerin göğüs göğüse gelerek çarpışmalarını anlattığından günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan göğüs göğüse gelmek deyimi başlığı altına alınmıştır.

yañıltukın: "hata etmek, ihanet etmek"

Bilmedikün içün bize yañıltukın, yazıntıkun üçün eçün kağan ölti.

TT- "Bilmediğin için, bize karşı yanıkdıkları için onların kağanı öldü." (BK D 16-17)

Metinlerde ''yanılmak, hata etmek, ihanet etmek' anlamlarına gelen yazın kelimesi bugün Türkiye Türkçesinde çoğunlukla bir ünlem olarak kullanılan yazık sözcüğünün *yazuk* biçiminde Köktürkçede yaşayan halidir.

Yazuk biçimi Köktürkçede geçmesede bunun kökü olan *yaz-* eylemin dönüşlü çatısı *yazın-* şekli geçmektedir. Ayrıca harfleri silinmiş bir satırda (BK D 36) bu eylem harflerin sıralanışına göre *yazukla* şeklinde okunmaktadır. Hemen sonraki dönemlerde 8. yüzyıla ait Şine Usu yazıtında günahkar anlamında *yazuklug* sözcüğü görülürken Uygur Metinlerinde *yazuk, yazuklug, yazuksuz, yazınc, yazınçsız* gibi türevler de bulunur ve bunlarda da *yaz-* köküne rastlanmaktadır. Yine aynı cümle içerisinde geçen *yanıltuk* eylemine baktığımızda

bunun kökünde *yañ-* eylemi ile karşılaşmaktayız. Buna karşılık Uygur metinlerde *yanıl-* yanı sıra ‘‘yanlış, hata’’ anlamlarına gelen *yoñlık* sözcüğüne rastlanmaktayız (Aksan,2015: 58).

Yazın- kelimesi Dîvan-ü Lügati’t Türk’te ‘‘kendi kendine çözmek, çözünmek, çözülmek’’ anlamlarıyla geçmekte olup köken olarak ve anlamsal olarak Köktürk metinleriyle bir ortaklığı yoktur (Bahari,2003: 56).

Küzedü: “gözetmek, korumak”

İnim Köl Tigin (...) işig küçüg birtük üçün Türk Bilge Kagan (ay)ukı(ka) ? inim Köl Tiginig küzedü olurtum.
TT- “Kardeşim Köl Tigin (…) işi gücü verdiği için (ben) Türk Bilge Kağan (anmak?) üzere kardeşim Köl Tigin’i gözeterek oturtdu(m).” (KT BY)

Metinlerde Kağan nasıl ki halkının refahı için çabalıyorsa ve bir millet devlet olmak için gecesini gündüzüne katıyorsa kardeşi Köl Tigin içinde aynı duyarlılığı hissetmektedir. Bunu kardeşinin ölümü üzerine yas mahiyetindeki satırlardan daha iyi okuyup anlayabiliriz. “Kardeşim Köl Tiğin öldüğünde bilir aklım bilme gibi görür gözüm görmek gibi oldu…” ifadesi bize her şeyi anlatmaktadır.

Küzedü kelimesi bir bütün olarak ele alınmalı ve kökü *küzet* olarak değerlendirilmelidir. *Küzed* kelimesi bugün Kazak Türkçesinde *kuzet* olarak kullanılıp, güvelik görevlilerine verilen addır. Günümüz Türkiye Türkçesinde “gözetmek ve korumak, kollamak” anlamında ki deyimle özdeşleşmektedir.

tügünlüg “istediği gibi gezmek, serbest hareket etmek”

“Türk bodun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim. Tügünlüg atıg yügürtmedim.”
TT- “Türk milletinin arasında silahlı düşmanlara at koşturmadım (kuyruğu) düğümlü atları koşturmadım.” (Tony II D 4)

‘‘At koşturmak’’ ifadesi anlamını günümüze kadar değişmeden korumuş nadide deyimlerden biridir. ‘‘At koşturmak’’ deyimi; ‘‘İstediği gibi gezmek, serbest hareket etmek, meydanı boş bulmak’’ olarak açıklanır (hptt//www.forumdas.com). Kelime kullanıldığı dönem itibariyle hiçbir mecaz öğesi taşımasa da değişen sosyal yaşam şartlarından ötürü bugün mecaz anlamında kullanılmaktadır. At koşturmak öğesi üzerinde duran Tunyukuk özellikle “kuyruğu düğümlü atlar” diyerek bir noktaya dikkatimizi

çekmiştir. Bu nokta Türklerde atkuyruğu bağlama, düğümleme geleneğidir. Çetin savaşlara katılmak üzere hazırlanan savaşçılar, atlarının kutuklarını keserek kendilerine bu kuyruktan "tuğ" yaparlardı ve yine eğer savaşçı, savaş esnasında ölürse bu "tuğ" savaşçının mezarının başına dikilirdi. At kuyruğu düğümleme savaşa hazırlık savaş hazırlığı olarak görülürdü.

Eski Türklerde at, kuyruğu bağlamak veya bağlamak halk arasında "dullama" olarak adlandırılırdı; çünkü savaşta sahibi ölen ata "dul" gözeyle bakılırdı. Bugün aynı kelime Kırgız, Kazak, Yakut lehçelerinde sırasıyla *tullamak, tuldamak, uluyah* olarak geçmekte olup ‘‘yas tutmak, matem tutmak’’ manalarına gelmektedir. (Koçak,1984:49)

Kaşgarlı mahmut divanında atın kuyruğunu bağlamayı bir savaş alameti olarak bizlere sunar.

Kudurk atı tügdümüz

Tenrig öküş öğdümüz

Kemşik atı tegdimiz

Aldap yana kaçtınız. (Atalay;1979:6)

2.1.3. Aktarma Yolu ile Kurulan Deyimler

Deyim aktarması (metaphore) adını alan bu tür aktarmanın ilk aşaması benzetmedir. Bugün Türkiye Türkçesinde çoğunlukla gibi sözcüğüyle oluşturulan anlatım biçimleri (süt gibi beyaz, buz gibi, bal gibi; ayrıca kışa dönmek, suyu çekilmiş değirmene dönmek…) daha etkili bir anlamı gerçekleştirir (Aksan,2004:318). Bu etkili anlatımı Köktürk bengü taşlarında fazlasıyla görmekteyiz. Asırları aşan bir hitabet ve öğüt mahiyetindeki bu taşlara işlenen gönül sesleri bizlere hala seslenip gerçekleri tüm çıplaklığı ile bizlere sunmaktadır. Köktürk yazıtlarında ilgi çekici benzetme örneklerine rastlanmaktadır.

Kanın ügüzçe yügürti. Sünüküg tagça yatdı.
(BK D 20) "**ügüzçe, tağça**"
Kanın subça yügürti, sünükün tağça yatdı.
(KT D 24) "***subça, tağça"***

Yağımız tegre ocuk teg erti, biz isig ertimiz

(T1 G 1)" ***oçuk, teg"***

Tenri küç birtük üçün kanım kağan süsi böri teg ermiş yağısı kony teg ermiş.

(KT G 12)" **böri teg, kony teg**".

Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boldı.

(KT K 10) **"körmez teg, bilmez teg**"

Özi içi taşın tutmuş teg biz.

(T1 G 6) "***taşın tutmış teg"***

Türgiş kağan süsi otça borca kelti.

(BK D 27) "***otça, borça"***

Üze tenri köbürgesi öterçe.

(BK B 3-4) "***öterçe"***

Umay teg ögüm katun

(KT D 31) ***"Umay teg"***

Deyim aktarmaları gerek konuşma dilinde, gerekse şiir ve edebiyat dilinde sık görülen anlam olayları, söz sanatıdır. Somut ve canlı bir anlatım sağlayan bu olayın her dilde görülen türlerinden biri, ayrı duyu alanlarından kavramlar arasındaki aktarmalardır. Örneğin sıcak bir ses, işitme ve dokunma duyularını ilgilendiren kavramlardaki aktarmalardır. Köktürk yazıtlarında, her dilde görülen ‘‘tatlı söz’’ aktarmasına rastlıyoruz: *süçig sab* (KT güney 5). Öte yandan sözü tıpkı sert, kırılabilen bir nesne gibi sayarak bugünkü Türkiye Türkçesinde sözünü *kır*- biçiminde kullandığımız kelime yazıtlarda karşımıza çıkıyor: *Menin sabımın sımadı* (KT G11). Yine aynı dilde geçen *başlığ* ve *tizlig* aynı yoldan somutlaştırmayla oluşturulmuş deyim aktarmalarıdır: *başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökürmüş* (KT D15, BK D5). Bu sözcüklerde, tıpkı bugünkü Türkiye Türkçesinde kullanılan ‘‘dişli, çeneli, içli’’ sözcüklerinde olduğu gibi bir somutlaştırmaya gitmiştir. .(Aksan2004:319)

2.2. ORHUN YAZITLARINDA TESPİT EDİLEN ATASÖZLERİ

1. Düşmana silah gerek ya düşmandan ırak gerek (Divan-ü Lügat-it-Türk)

Tabgaç bodun sabı süçig, agısı yımsak ermiş, Süçig sabın yımşak agın arıp ırak bodunug ança yogutur ermiş. Yagaru kondukta kisre añıg bilig ança öyür ermiş.

TT- “Çin milletinin sözü tatlı, ipeklisi yumuşak imiş. Tatlı sözle yumuşak ipekliyle aldatıp, böylece uzaktaki halkları yaklaştırırmış. Yaklaşıp yerleştikten sonra kötü bilgi (fitne ve fesat) düşürürmüş.” (KTG 5)

Orhun yazıtlarında verilmek, istenen öğütlerin başında düşman hilelerinden korunmak gelmektedir. Düşman farklı yollara içimize girerek bizleri asimile etmek isteyecek bu sayede de yok edecektir. Savaş sahasında kazanamayan düşman elbette ki hileye başvuracaktır işte kağan bu hilelere karşı halkını her zaman uyarmış ilelebet var olacak bir devletin hem savaş sahasında iyi olması gerektiği hem de siyasi alanda kıvrak bir zekaya sahip olması, düşmanın hilelerine karşı uyanık olmamız gerektiğini bizlere öğütlemiştir.

Divanü Lügati’t Türk’ten almış olduğumuz bu atasözü de tam anlamıyla bu durumu dile getirdiğinden bu başlık altında açıklanmıştır. Atasözünde Düşmandan uzak durulması gerektiği anlatılırken ya düşmandan uzak dur ya da onu yok et demektedir.

2. Çok bilen çok yanılır, Ulu sözü dinlemeyen ulu yıkılır. (Divan-ü Lügat-it-Türk)

Sücig sabın, yımşak agın arturup üküş Türk bodun öltüg.

TT- “Tatlı sözlerine, yumuşak ipeklerine aldanıp Türk milleti çok öldün.” (KT G 6)

Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp, yaguru barıp üküş kişi öltüg.

TT- “Cahil kişiler o sözlere inanıp yakına gidince çoğunuz öldünüz.” (KT G 7)

Antagıñın içün igidmiş kagañın sabır almatın yir sayu bardıg. Anta kalmışı yir sayu kop toru, ölü yarıyur ertig.

TT- “Bu (kötü) huyun yüzünden (seni) beslemiş olan kağanının sözlerini dinlemeden her yere gittin. Oralarda hep yok oldun perişan oldun.”(KT G 8/9, BK K 6)

Bengü taşlarda halkına öğütler veren kağan, verdiği öğütlerin dinlenmesini sağlamak amacıyla geçmişten örnekler vermektedir. Kağanın verdiği bu örnekte Kağan sözü dinlemeyenlerin nasıl elem verici bir sonla karşılaştıklarını, sonlarının ne kadar acı olduğunu ve olacağını bize göstermektedir.

3. Dirlik nerede devlet orada, Birlikten kuvvet doğar.

"Ötüken yir olurup arkış tirkiş ısar neñ buñug yok. Ötüken yış olursar bengü il tuta olurtaçı sen."

TT- "Ötüken toplarında oturup kervan gönderirsen hiç sıkıntın olmaz. Ötüken dağlarında otururbut ebedi devlet tutup otururbun." (KT G 8, BK K 6)

Türk bodun, tirip il tutsıkınıñ bunta urtum.

TT- "Türk milleti (seni) derleyip toparlayarak il tutacağını buraya yazdım." (KT G 11, BK K 8)

Teñri yarlukaduk üçün özüm olurtukuma tört buluñdakı bodunug itdim, yaratdım i(...) kıldım.

TT- "Tanrı buyurduğu için ben (tahta) oturduğumda dört bir yandaki milletleri örgütleyip oluşturdum; devlet haline getirdim." (BK K9)

Kağan devlet olmanın gerekliliklerinden bahsederken yurt tutmak, il tutmak gibi kavramları sık sık kullanmış ve halkına bu yurtlarından ayrılmamaları gerekliliğini anlatmıştır Ancak ve ancak devlet olmanın var olmanın birlikle olacağını söyleyen hakan bu yapıtlara da işlemiş halkına bu anlamda öğütler vermiştir.

4. Cahil adam (insan, insanlar) meyve vermeyen ağaca benzer.

Bilmedük içün yoblakıñın içün eçim kağan uça bardı.

TT- "Bilmediğiniz (cahilliğiniz yüzünden) için kötülüğünüz (cahillik, yol bilmezlik, saflık) yüzünden amcam kağan gitti." (KT D 24)

Halkının söz dinlememesine ve yine halkına verdiği öneme rağmen aynı karşılığı bulamayan hakanın üzüntüden öldüğünün dile getirildiği bu satırda gördüğümüz üzere cahil kişiler tarafından neredeyse bir devletin yok olacağı anlatılmış bizlere bu durum sezdirilmiştir.

Yukarıda almış olduğumuz bu atasözü de anlamsal olarak bu satıra yakınlığından ve neredeyse, aynı anlamı ihtiva ettiğinden dolayı bu satır başlığı altında açıklanmaya çalışılmıştır.

5. **Tatlı dil ile sofraya erişilir. (Divan-ü Lügat-it-Türk)**

Çin kağanın ipeği çoktur ama denk getirmedikçe biçmez. **(**Divanü Lügati't-Türk)

Süçig sabın yımsak agın arıp ırak bodunug ança yagutır, ermiş.(...) Bir kişi yanılsar oguşı bodunı ebi eşükine tegi kıdmaz ermiş.

TT- "Tatlı sözüne yumuşak ipeği ile uzaktaki halkları yaklaştırırmış. Bir kişi yanılsa soyuna, halkına, evine, eşiğine dek sınır tanımaz imiş." (BK K 3-4)

Çalışmamızıın, "ikilemeler " kısmında değindiğimiz *bişük* kelimesini Ahmet Bican Ercilasun'un "Ev ve Eşik" olarak açıkladığını belirtmiştik. Divandan öğrendiğimiz bu atasözü de bizlere Tatlı dil ile kandırılırsak, düşmanın nerelere ulaşacağı bizim evimize, eşiğimize kadar gireceğini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekici ve öğüt mahiyetinde kullanılan bir atasözüdür (Ercilasun,1993: 83).

6. **Aç ne yemek tok ne demez. (Divan-ü Lügat-it-Türk), Aç tokun halinden anlamaz, Tok ne bilir açın halinden.**

Türk bodun, tok, arkuk sen; açsık tosık ömez sen bir todsar açsıg ömezsen.

TT- "Türk milleti tok ve inatçısın açlık tokluk düşünmezsin. Bir doydun mu (bir daha) açlık düşünmezsin." (KT G 8, BK K6)

Bu satırdan kağanın halkını ne kadar iyi tanıdığını görmekteyiz. Kağan bu satırda bir yöneticide, hakanda olması gereken en önemli niteliğini ortaya koyarken aynı anda halkına verdiği öğütle de yaptıkları hatalardan dönmesi için ders vermekte, kendilerini tanımalarını sağlamayı düşünmektedir.

7. **Gön yufka kolay delinir.**
8. **Bir elin nesi var iki elin sesi var.**
9. **Birlikten kuvvet doğar.**

Yuyka erkli topulgalı ucuz ermiş, yinçge erklig üzgeli ucuz. Yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş.

TT- "Yufka olanı delmek kolay derler; ince olanı da koparmak kolay. Yufka kalın olursa delmek zor derler, ince (de) yoğun olursa koparmak zor derler." (Tony I G 6)

Metinde geçen bu atasözü mahiyetinde ki söz için Aksan şu şekilde açıklamada bulunmuştur. *Yufka* sözcüğünün bugün anlamda kullandığımız yufka manasına yalnızca "güçsüz ve ince" anlamlarıyla yaşadığını ve kalının zıt anlamlısı olarak kaldığını dile getirmiştir. Birlikten güç doğacağını anlatan bu sözde geçen *yinçge*nin de daha sonraki dönem metinlerinde aynı anlamın yanında aktarmalı olarak "narin, hafif" manalarında kullanıldığını bizlere iletmektedir. Yufka sözcüğünün günümüz Türkiye Türkçesinde "eli yufka ve yufka yürekli" deyimlerinde yaşadığını da eklemiştir (Aksan,2015: 79-80). Yufka sözcüğünün Kaşgarlı divanında *yuga* ''yağda pişirilen ufalanmış ekmek'' , *yupka, yuwga* ''ince ve ucuz'' anlamlarıyla geçtiğini görmekteyiz (Bahari,2003: 52). İlgili satıra baktığımızda *yufka* sözcüğünün özellikle "ince" kavramı üzerinde durulmuş yine karşıt bir anlam olarak "kalın ve yoğun" kelimeleri ifade edilmiştir. Bu maksatla incelik ve yoğunluk askeri bir düzenin anlatılmasında kullanılan mecazlı bir anlatımdır. Ordu sınır hatlarında ve dahi ileri muharebe hatlarında bugün bile kullanılan yoğun ve ince ifadeleri tutulan hattın sağlamlığı ve dayanıklılığı hakkında gerek düşman gerekse dost unsurlara bilgi vermektedir. Anlamsal bağlamda yine "ince olanı" ifadesi dağılmış her yere gitmiş, bir birliktelik ihtiva etmeyen anlamlarını bize verirken, yoğun ve kalın ifadeleri de bu kullanımların zıt anlamını vermesi bakımından da ayrıca ilgi çekicidir.

10. Toru bukalı semiz bukalı ıragda bilser.

Semiz buka, toruk buka tiyin bilmez ermiş tiyin ança sakıntım.

TT- "Zayıf boğa ile semiz boğayı uzaktan bilseler (Bilmek zorunda kalsalar) semiz boğa (mı) zayıf boğa (mı) bil (e) mezlemiş diye düşündüm.."(Tony I B 5-6)

Metinde geçen bu atasözü için Aksan ; "Bir komutanın hakan olup olamayacağı konusunda duraksama geçirip düşündüğünü söyleyen Tunyukuk, bu duraksama sırasında uzakta duran bir boğanın zayıf mı semiz mi olduğunun bilinemeyeceğini, yani bir insanı tanımak için ona yakın bulunmak gerektiğini dile getirmiştir, bu atasözünün bu anlamda ve bağlamda kullanıldığını ifade etmiştir (Aksan,2015: 117).

Yerli veya yersiz yapılan tüm eleştiriler ancak ve ancak eleştiri yapılan yer, makam veya kişiyi bilene, tanıyana kadar geçerlidir. İşte Tunyukuk, kullandığı bu ifadesinde gerçekleri bilmek için mutlaka işin içine girilmesi gerektiğini uzaktan yapılan her türlü yorum ve değerlendirmenin doğru olmayacağını bizlere anlatmıştır.

2.2.1. Atasözü Niteliği Taşıyan Kalıp İfadeler

Çok diye sevinme az diye yerinme.

Ükiş tiyin neke korkur biz? Az tiyin ne basınalım.

TT- "Çoklar diye niye korkuyoruz, Azız diye niçin yenilelim." (BK K 3-4)

Temiz olmanın utancı kirlenmekten yeğdir.

Arıg ubutı yig tidi. (Tony II B 2)

TT- "Temiz olmanın utancı(kirlenmekten, yenilmekten) yeğdir dediler."

Zorbalık yurda girse töre bacadan kaçar**. (**Divan-ı Lügat-it-Türk)

Küregünün üçün igitmiş bilge kaganñın ermiş barmış edgü iline kentü yañıltıg, yablak kigürtüg. Yaraklıg kantan kelip yana" iltdi. Süñüglüg kantan kelipen süre iltdi.Idık ötüken yir bodun bardıg ilgerü barıgma bardıg kurıgaru barıgma bardık.Barduk yirde edgüg ol erinç. Kanın subça yigürti süñükün tagça yatdı. Beglig urı oglin kul boltı. İşilik kız ogluñ kün boltı.

TT- "İsyankârlığın yüzünden (seni) beslemiş olan bilge kağanına kalkınmış ve müreffeh güzel ülkene (sen) kendin yanıldın. Kötülük getirdin. Silahlılar nereden (nasıl) gelip (sizi) dağıtarak uzaklaştırdılar. Mızraklılar nereden (nasıl) gelip (sizi) dağıtarak uzaklaştırdılar. Kutsal Ötüken topraklarının halkı gittiniz. Doğuya (gidenleriniz) gitti, Batıya gidenleriniz gitti. Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu; Kanınız su gibi aktı, kemiğiniz dağ gibi yattı. Beyliğe layık erkek evlatlarınız kul oldu. Hanımlığa layık kız evlatlarınız cariye oldu." (BK D 23-24)

2.3. ORHUN YAZITLARINDA TESPİT EDİLEN İKİLEMELER

eçü apa "ata, ecdat**", kız kaduz** "kız kadın", **inili eçili** " kardeş, ağabey"

Kişi oglınta üze eçüm apam bumin kağan, istemi kağan olurmış.

TT- "İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan, İslemi Kağan hükümdar olmuş." (KT D1)

Türk törisin ıçgını ıdmış bodunug eçüm apam törisinçe yaratmış.

TT- “Türk yasalarını bırakmış olan milleti atalarımın yasalarına göre oluşturmuş ve eğitmiş.”(KT D13)

Eçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolmuzun tiyin.

TT- “Atalarımızın tutmuş olduğu yer su sahipsiz olmasın diye.” (BK D 37)

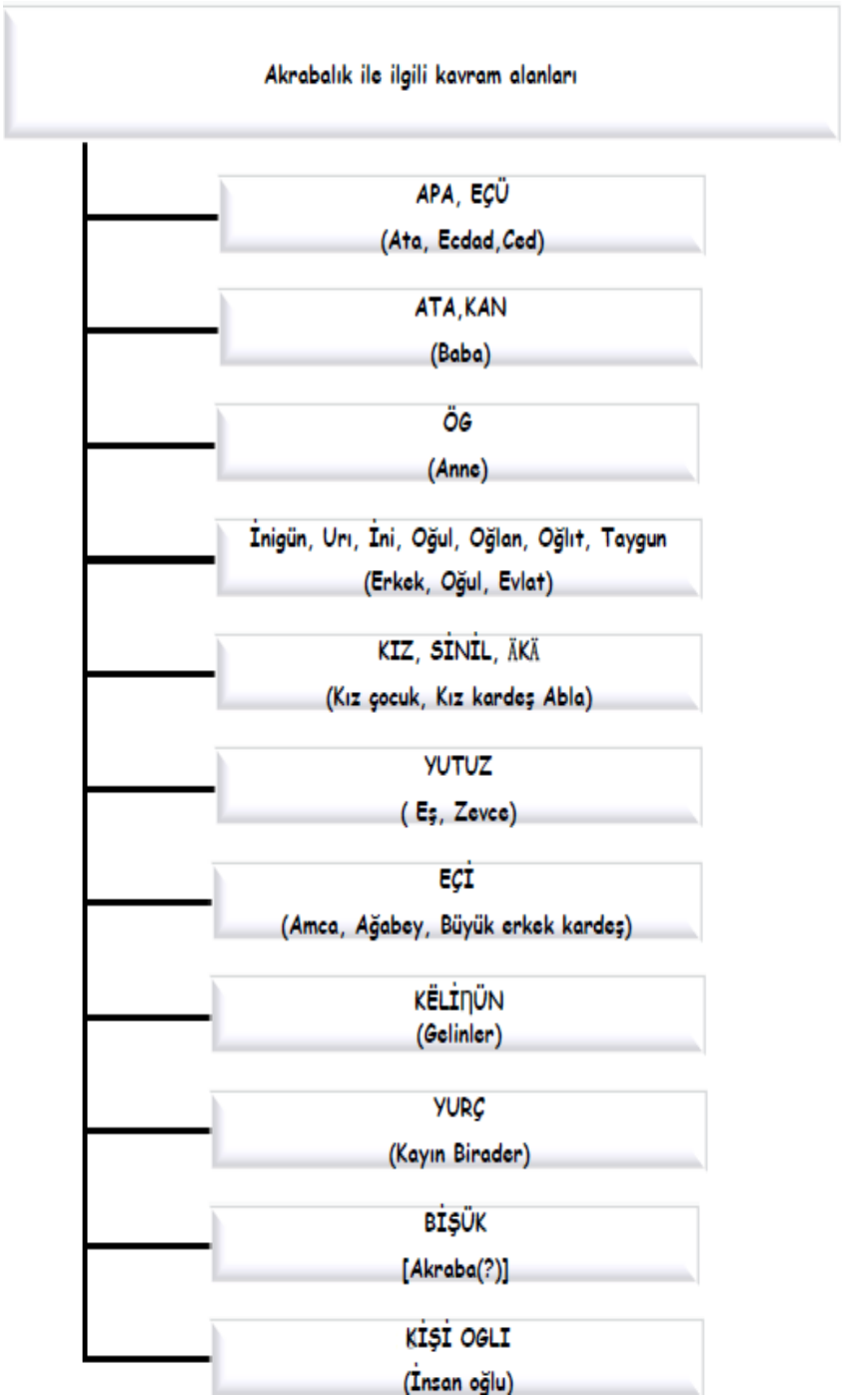
Ol yirke ben Bilge Tunukuk tegürtük üçün, sarıg altun ürün kümüş kız koduz eğritebi agı buñsuz kelürti.

TT- “Ben bilge Tunyukuk o yerlere ulaştırdığım için sarı altın, beyaz gümüş, kız kadın hörgüçlü deve ve ipek kumaşları sıkıntı çekmeden getirdiler.” (Tony II G4)

Tabgaç bodun tebliğin kürlüg içün, armakçın üçün, inili eçili kiksür tükin içün…

TT- “Çin milleti sahtekâr ve huysuz olduğu için, hilekâr olduğu için, kardeşlerle ağabeyleri birbirine gambazladığı için. ” (KT D 6)

Köktürklerde aile ve akrabalık devletin en temel öğesi olmuş, devletin çekirdeği, odağı olarak görülmüştür. Akrabalık, kardeşlik ve aile bir milleti millet yapan, yine o milleti devlet yapan ve devamlılığını sağlayan unsurların en başında gelmektedir demek yanlış olmaz. Bundandır ki Türklerde akrabalık ile ilgili geniş bir kavram alanı oluşmuştur. Bu kavramların birçoğu incelediğimiz metinlerde geçtiği görülmektedir. Metinlerde geçen bu kavramların genellikle ikileme şeklinde kullanılması, Türklerde akrabalık ile ilgili kavramlara değinmemize ve bu kavramları ikilemeler başlığı altında incelememize ihtiyaç doğurmuştur.

Türklerde Aile Kavramı

Oguş: aile

Urug: aileler birliği

Bod: boy, kabile (Ok = kabile. Bir siyasi teşkilâta bağlı)

Bodun: boylar birliği

el-il: müstakil topluluk, devlet, imparatorluk.

Eski Türklerde aile yapısı kan akrabalığı esasına dayanıyordu. Türklerin, dünyanın dört bucağına dağılmalarına rağmen varlıklarını korumaları aile yapısına verdikleri büyük ehemmiyetten ileri gelir ki, bunun bir delili de Türk dilinde, başka milletlerde rastlanmayan zenginlikte mevcut olan akrabalık nüanslarını belirleyici kelimelerdir. Eski Türk cemiyetinde ilk sosyal birlik olan aile bütün içtimai bünyenin olduğu gibi devletin de çekirdeği durumunda idi (Kafesoğlu,1997: 98).

Türklerde ailenin esas çekirdeği ata, baba, oğul ve torunlar oluşturuyordu. Evlenip giden kızlar ve çocukları aileden sayılmazdı. Ancak daha güçlü olabilmek için aileler atanın (dedenin) idaresi altında toplanıyorlardı. Bu şekilde adeta bir aile sigortası düzeni kurulmuş ve herkesin hayatı güvenlik altına alınmıştı.

Her cemiyetin kendi aile nizamı üzerine kurulu olduğu, aile içi münasebetlerin sosyal ve hukuki yönlerden devletin türlü noktalarında açıkça hissedildiği bilinir. Bu bakımdan Türk ailesi dikkate değer hususiyetler taşımaktadır. Türk aile sisteminin esasları eski Türk siyasi, sosyal hemen bütün kuruluşlarına ve fertlerin davranışlarına yansımıştır. Eski Türk cemiyetindeki hususi mülkiyette, ferdî hukukta, hürriyet ve istiklâl tutkunluğunda, insanları himayeye yönelik sosyal davranışlarda, adalet, dinî tolerans anlayışlarında ve bütün bu saydıklarımızı gerçekleştirmek ve korumakla görevli olan devletin "baba" telâkki edilmesinde Türk ailesinin baba, ana, evlat münasebetlerinde temellenen prensiplerini görmek mümkündür (Kafesoğlu,1997: 103).

2.3.1. Köktürklerde Akrabalık İle İlgili Kavramlarda Kalıp Sözler

eçü- apa "ata, ced"

Yukarıda da belirtildiği üzere Köktürk abidelerinde *eçü ve apa* kavramları ecdadı atayı karşılamak için kullanılmıştır. Metinlerde de açıkça görüldüğü gibi Türklerde ata ve ecdat kutsal olarak kabul edilmiştir. Destanlar döneminde de ata ve ecdat öldükten sonra bulunduğu toplumdan kopmayan, toplumuna zor zamanlarda yol gösteren, içinden çıkılması zor durumlarda topluma kılavuzluk eden kutsal bir öğe mahiyeti taşımaktadır. İlk Türklerden günümüze kadar hiç değişmeden gelen ata ve ecdada kutsiyeti günümüzde de toplumsal bir "Kut "olarak yaşatmaktadır. Kaşgarlı Mahmut Dîvan-ü Lügati't Türk adlı

eserinde *apa* ve *eçü* kavramını şu şekilde açıklamıştır: *Eçü-Apa* : "ata, ced" denmektedir (Bahari, 2003:7).

Sözcük Köktürk yazıtlarında şu şekilde geçmektedir:

Üze kök teñri asra yağız yir kılındukta ikin ara kişi oglı kılınmış. Kişi oglınta üze eçüm apam Bumin Kağan, İstemi Kağan olurmış. (KT D1). "Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta ikisi arasında kişioğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine atam, ecdadım Bumin Kağan ve İstemi Kağan oturmuş."

…yeti yüz er bolmış, yeti yüz eri bolıp esirgemiş kagansıramış bodunug küñedmiş, kuladmış bodunug türük törüsin ıçgınmış bodunug eçüm, apam törüsince yaratmış, boşgurmış. (KT D12,13). "Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti ecdadımın, atamın töresince yaratmış, yetiştirmiş."

ata, kañ

Türük teñrisi türük ıduk yiri subı ança etmiş erinç türük bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kaŋım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katung teñri töpüsinde tutup yüregü kötürti erinç. (KT D10)

TT-"Türk tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İlteriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır.

…kañım kagan yetirgi yegirmi erin taşıkmış taşra yorıyur tiyin kü eşinip balıktaki tagıkmış tagtaki inmiş tirilip yetmiş er bolmış. (KT D11)

TT-"Babam kağan on yedi erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş, toplanıp yetmiş er olmuş."

Yukarıdaki metinlerde de açıkça görüldüğü üzere kañ terimi Köktürklerde baba kavramını karşılamaktadır. Eski Türkler babaya kang derlerdi. Bu sözün başında da Türklerde akrabalık gösteren "ka" eki vardı. Aynı babanın oğullarına "kangdaş", üvey kardeşler için ise "kañgsık" derlerdi. Ancak sonradan bu sözler unutulmuştur. 9. asırdan sonra gelişmiş ve büyük devlet kurmuş olan Türkler babaya "ata ve kan" demişlerdir. Anadolu'da ise babaya "ece, ici, ede, eğe" denir. Bu sözler eski Türklerde de "eçi, içi, iğe"

gibi deyişlerden gelmiştir. Bu kavramlar daha çok evin büyüğü ve sahibi için söylenirdi (Ögel,1979:168).

Dîvan-ü Lügati't Türk'te ise baba kavramı şu şekilde açıklanmıştır: Dede: "Baba" manasına kullanılmıştır (Bahari, 2003: 43).

ög

Kül Tigin ögsüz ekin binip tokuz eren sançtı. Ordug birmedi ögüm katun ulayu ögelerim, ekelerim, kelinünim konçuylarım bunça yeme tirigi kün boltaçı erti." (KT K9)

TT-"Kül Tigin öksüz denilen atına binip dokuz eri mızrakladı. Karargahı vermedi annem hatun büyük annelerim, ablalarım, gelinim, prenseslerim içinde sağ kalanlar cariye olacaklar idi."

Ögim katunuğ kötürügme Tengri il birigme tengri Türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin özümün ol Tengri kağan olurtdı erinç." (BK D21)

TT-"Annem hatunu yükselten Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabiî."

Eski Türkler anne kavramını karşılamak için *ög* terimini kullanırlardı. Babadan sonra aileyi anne temsile derdi bunun için annenin aile içerisindeki yeri en az baba kadar önemliydi. Nitekim Türk tarihinde de kadınların devlet içinde büyük bir söz sahibi olmaları da bundan ileri geliyordu. Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde de anne en az baba kadar kutsal kabul ediliyor yine annenin de Tanrı tarafından bir kutsiyet taşıdığına inanılıyordu. Aile kavramının çok önemli olduğu Türklerde babadan sonra evin naibi büyük erkek evlattı. Yalnız bu evladın annenin sözünden ve düşüncelerinden bağımsız hareket etmesi düşünülemezdi. Asırlardır yapıtlarda ve Türk ağızlarında "ana, ata " kullanımı birlikte geçmiş. Apa ve ata gibi birlikte kullanılmıştır. Burada dikkati çeken diğer bir unsur ise Türklerde ata anne kavramından daha önce kullanılması gerekirken bu ikili kullanımda "ana- ata " şekliyle ana kelimesi atadan daha önce kullanılmıştır. Bu kullanımda da açıkça görülüyor ki ana yani *ög* en az *ata* (kang), kadar kutsal ve değerlidir. Günümüzde kullanılmakta olan öksüz (annesiz) terimi abidelerdeki *ög* ''anne'' terimine dayanmaktadır.

Ayrıca Eski Türkçe 'nin Grameri'nde ö- fiilinden türemiş şu sözleri görüyoruz

ö- ök-: Düşünmek

***ög*:** Akıl, Anne

öğlen- : Kendine gelmek

ögrenmiş: Alışmış, Alışılmış, Öğrenmiş,

ögür- : Süre,

öt: Öğüt, nasihat, (Türk, 2006:8)

Kaşgarlı Mahmut Dîvan-ü Lügati't Türk adlı eserinde *ög(e)* kavramı için ''çok akıllı yaşlı kimse ve ulusun büyüğü'' açıklamasını yapmıştır. Yine eski Türklerde *ög* kavramı aklı zihni karşılamaktadır. Hasan Eren'in hazırlamış olduğu Türk dilinin Etimolojik Sözlüğünde *ög* kavramı için ''zihin, zeka, hatır, hafıza, akıl, çok bilmiş yaşlı kimse, yanılmaz bilge, ulusun büyüğü'' açıklamasını yapmıştır. (Eren,1999:78)

Yapılan bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere *ög* yani "anne" zamanı geldiğinde devletin başına geçebilecek kadar zeki, kabiliyetli ve Türk halkını yönetecek kadar kutsal bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde İlbilge Hatun'un bu özellikleri yansıtılmaktadır. Bil Hayyan "ced, büyük baba, derken; Clauson, Kaşgarlı'ya dayanarak, kelimenin orijinalinin baba olduğunu, daha sonra "büyük baba" manasını aldığını söyler. Aynı zamanda Kaşgarlı Mahmut Dîvan-ü Lügati't Türk adlı eserinde "üvey baba" terimi için *ögey ata* sözcüğünü kullanmıştır. (Bahari,2003:49).

Köktürk abidelerinden Kül Tigin yazıtındaki ifadeden de anlaşıldığı üzere baba, kan ile Tanrı arasında bir bağ olduğu açıkça görülmektedir. Kağanın Türk halkı yok olmasın diye Tanrı tarafından Türk halkına gönderildiği hususu üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla bu ifadelere dayanarak Türklerde baba, aynen ata ve ecdat çerçevesi içerisinde değerlendirilerek kutsiyeti müşterek olarak kabul edilmiştir. Baba ile anne kavramı Türk, halk, düşünce ve temayül çerçevesinde birbirinden bağımsız olarak düşünülmemiş; Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde bu iki kavram birlikte kullanılmıştır.

oglı, oglın, ini, urı

Türgiş Kağan kızın ertenü ulug törün oglıma alıbirtim. (BK K10)

TT-"Türgiş Hakan kızını büyük merasimle oğluma alıverdim."

Yeti yirmi yaşıma tanup tapa süledim. Tanut budunık bozdım. Oglın yotuzın yılkısın barımın anda altım. (BK D24)

TT-“On yedi yaşımda tangutlara karşı sefer ettim. Tangut kavmini bozdum. Oğullarını, karılarını, mal sürülerini, atlarını orada aldım.”

Ulayu ini yigünüm oğlanım biriki oğuşum budunum biriye şadpıt begler yırıya tarkat buyruk begler Otuz,Tatar ... (KT G1)

TT-“Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki şadpıt beyleri, kuzeydeki tarkat, buyruk beyleri, Otuz Tatar.”

Türk bodun üçün tün udumadım, küntüz olurmadım. İnim Kül Tigin birle, eki şad birle ölü yitü kazgandım. (BK D22)

TT-“Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile öle yite kazandım.”

İnişi eçisin bilmez erti, oğlı kangın bilmez erti (BK D18)

TT-“Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi.”

Beglik un oglıgın kul kıldın. (BK D20)

TT-“Beylik erkek evlâdını kul kıldın.”

Türklerde “oğul” evlat demektir. Oğul kelimesi yalnızca erkek evladı değil kız evladı kapsamaktadır. Bu kısma deyimler başlığı altında da değinmiş bulunmakla beraber daha detaylı ele almakta bir sakınca görmemekteyim. Türklerde aile içerisinde babadan sonra evin dışarıya karşı olan sorumluluklarında erkek evlat en önemli yere sahipti. Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinde de gördüğümüz gibi atadan sonra devlet idaresine erkek evlat geçmiştir. Oğul kelimesi, tek bir kişiyi ifade ederken yapıtlarda geçen *oglı(t)* veya *oglu(t)ı* çokluk ifade ediyordu. Bugün Anadolu sahasında kullanılan oğlan kelimesi tek kişiyi ifade etse de sonunda bulunan “–An” çokluk eki zamanla kelimenin bünyesine dahil olmuştur. Oğlan: ogl(ı)-An – oglan –oğlan (Duman,2010:115)

Büyük oğul babadan sonra ailenin büyüğü küçük oğul ise baba ocağını devam ettiren ocak beyi yani *ot tegin* idi. Kardeşler baba soyundan geliyorlardı. Bu sebeple başlangıçta kardeşler için *kangdaş* denmişti. Aynı zamanda kardeşler birer *kadaş* yani soy ve akrabalarının bir üyesiydiler. *karındaş* ve *emikdeş* olmaları bakımından da annelerine bağlıydılar. Köktürk abidelerinde büyük kardeş “eçi”, küçük kardeş ise “ini” diye adlandırılırdı (Duman,2010: 115).

Kaşgarlı Mahmut Divan'ı Lügat-it Türk adlı eserinde erkek evlat ve kardeş kavramlarını şu şekilde açıklamıştır:

Ogul: "Çocuk. Çoğulu oglan". Bu kelimeleri Kök Türk ve Uygur dönemlerinde şahıs adı olarak da görmemiz mümkündür. Mesela; "Oglan Çor, Otuz Oglan","Ogul Bars" ,"Ogul Tarkan".

Kangdaş, kadaş: babaları bir olan kardeşler.

Kangsık: "Kangsık ata (üvey baba), kangsık ogul (üvey oğul)". Görüleceği üzere kangsık kelimesi üveyliği göstermektedir.

Karındaş: Kaşgarlı Mahmut, "bir anadan doğmuş iki çocuğa karındaş denir. Çünkü karın kelimesine -daş edatı eklenince, ''bir karında beraber bulunmuş'' demek olur diyor.

Emikdeş: "Bir memeden emen iki çocuğa" derler. Emmekte arkadaş anlamındadır. Kazak Türkçesinde *emşektes* ismi vardır ki, "bir anneden doğmuş, bir meme emmiş" kimsedir. Bunu sütkardeş olarak alabiliriz.

İçi/Eçi: Kaşgarlı Mahmut bu hususta, "yaşça büyük olan erkek kardeş" demektedir.

İni: Divan-ü Lügat-it-Türk'ün I.cildinde "yaşça küçük kardeş", III. cildinde "kocanın küçük erkek kardeşi" şeklinde geçmektedir.

Un: ''Erkek evlat". Un; oglan (erkek çocuk)

Urug: ''Tane. Tohuma da urug denir". Kaşgarı Mahmut, "Buna benzetilerek hısımlara da urug-turug denir" şeklinde bir açıklama yapmaktadır.

Yufga: "Ogulluk, oğulluğa alınmış"

Yurç: "Karının küçük erkek kardeşi, küçük kayın."

Kocanın küçük kardeşiyle, kadının küçük kardeşi ayırt edilir. Kocanın küçük kardeşine ini, yaşça büyük olursa içi denir.

Tutuncu: "Tutuncu ogul" evlatlığa alınmış çocuk anlamındadır. Kırgız Türkçesinde "kendi çocuğu gibi tutmak" manasına gelmektedir.(Bahari,2003: 69)

Hasan Eren'in hazırlamış olduğu etimolojik sözlükte; erkek evlat kavramı "urı" sözüyle açıklanmıştır. (Eren,1999:127)

kız, sinil, äkä(ekes)

Kagan at bunda biz birtimis sinilim Konçuyuk birtimis.(BK D17)

TT-"Kağan adını burada biz verdik kız kardeşim prensesi verdik."

İsilik kız oglıgın kürig kıldın. (BK D20)

TT-"Hanımlık kız evlâdını cariye kıldın."

Eski Türklerde kız belirli bir başlık parasına göre alınırdı. Dede Korkut'ta da ancak ''kalıngı veren kızı alır" (Deveci,2013:313) şeklinde bir ibarenin karşımıza çıkmasından başlık verilmeden alınan kızın kul veya cariye olacağı anlaşılmaktadır. Özellikle Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtları hakanların, kağanların halkıyla hesaplaşması, halkına iyiyi-kötüyü göstermesi ve halkını iyiye, doğruya yönlendirmesi bakımından bir kılavuz niteliği taşımaktadır. Abidelerde özellikle yabancı devletlerin Türklere oynadığı oyunlardan bahsettiği bölümlerde karşımıza çıkan "kız oğul, kız, sinil" kelimeleri kızların koruma altına alınması ve himaye edilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Türklerde kadın kutsaldır. Çünkü her kadın *ög* (anne)dir. Kaşgarlı Mahmut Divan'ı Lügat-it Türk adlı eserinde kız evlat ve kız kardeş kavramlarını şu şekilde açıklamıştır:

Singil: Kocanın kendinden küçük kız kardeşine denir. Kaşgarlı Mahmut tarafından izah edilen bu terim Eski Türkçede genellikle küçük kız kardeş yerine kullanılır.

Äkä (eke): Kocanın ve karının kendinden büyük kız kardeşine denir.

Baldız: Kadının kendinden küçük kardeşine denir.

Baldır: "Üvey oğul ve üvey kız" demektir. Çok ender kullanılan bir kelimedir.

İsiler: Kadın, hanım demektir. (Bahari,2003:119)

Hasan Eren'in hazırlamış olduğu Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü adlı eserinde kız kelimesi "kız oğlan, kız uşak, yaşlı kadın" olarak tanımlanmıştır.(Eren,1999:85)

yutuz, eş ,esi, işi, yinçü

Eski Türklerde "eş" kavramı için "karı, katun, avrat" gibi kelimeler kullanılmıştır. Köktürkler "eş" kavramını kullanmışlardır. Bu kavram ve içerik yukarıda ög maddesi içerisinde açıklanmıştır. "Katun" kelimesi kağanın eşleri için unvan niteleyicisi olarak kullanılmıştır (Donuk,1998:63).

... İlbilge Katun…(KT D11)

Kaşgarlı Mahmut Divan'ı Lügat-it Türk adlı eserinde *Uragut* terimini "avrat, kadın" şeklinde açıklanırken *kis* terimini de "erkeğin eşi" olarak tanımlanmıştır (Bahari, 2003: 96).

eçi

…eçim kagan uçabardı. (KT D25)

TT-"…amcam kağan öldü."

Eçim kağan ili kamşağ boltukında budun ilig ikegü boltukında İzgil budun birle sürigüşdümüz. (KT K3)

TT-"Amcam kağanın ülkesi asi olduğunda kavim ona kin beslediğinde İzgil kavmi ile harp ettik."

Eçi kelimesi ile alakalı yukarıda vermiş olduğumuz örnekler *eçi* teriminin "büyük erkek kardeş, ağabey" anlamlarının yanında "amca" terimini karşıladığı da gözükmektedir. Türk aile geleneğinde amca baba ile eş tutulmuş, babadan ayrı görülmemiştir. Yine Türk aile geleneği içerisinde babasını yitiren fertler amcayı baba yerine koyarak sözünden, tecrübesinden faydalanmışlardır. Bu verilere dayanarak amcanın da "ata ve ecdat" çerçevesinde değerlendirilmesi uygundur.

këliñün

Ögüm katun" ulayu öglerim ekelerim keliŋünüm kunçuylarım bunca yime tirigi kürig boldaçı erti, ölügi yurtda yolta yatu kaldaçı ertigiz. (KT K9)

TT-"Annem hatun ve analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca yaşayanlar cariye olacaktı, ölenler yurtta yolda yatıp kalacaktınız."

Türk toplumunda evlenme ve yuva kurma çok önemli bir olgudur. Çünkü her ev devletin temelini, çekirdeğini oluştururdu. Türk toplumunda evlilik ile ilgili ayrı başlıklar altında inceleyebileceğimiz birçok kavram mevcuttur. Bu kavramlar Türk toplumunun evliliğe vermiş olduğu önemi göstermesi açısından dikkat çeker. Dede Korkut'un bir metninde geçen "Oğlan evermiş, kız göçürmüş." (Kaplan, 1951:100) sözünden de anlaşılacağı üzere kızlar evlendikten sonra eşinin evine taşınırdı, yerleşirdi. Köktürklerde de fazlasıyla üzerinde durulan evlilik olgusu bazen devlet idaresini güçlendirmek ve iyi

kılmak için bir nevi strateji uygulanarak diğer devlet büyüklerinin kızlarıyla hakan veya hakan çocuklarının evlendirildiği görülmektedir.

Türgiş kaganka kızımı ertingü uluğ törün alı birtim. Türgiş Kağan kızın ertingü uluğ törün oğlıma alı birtim." (BK K-9,10)

TT-"Türgiş Kağanına kızımı… fevkalâde büyük törenle alı verdim. Türgiş Kağanının kızını fevkalâde büyük törenle oğluma alı verdim."

Tarihi Türk destanlarında evlilik yoluyla Türk yurduna giren Çinli casusların Türk devlet birliğini nasıl tehlikeye soktuğundan sıkça bahsetmesi bakımından önemlidir.

bişük

Bir kişi y(a)ng(ı)ls(a)r, uğ(u)şı, bod(u)nı, biş(ü)kinge t(e)ği kıdm(a)z (e)rm(i)ş. (BK K4)

TT-"Bişük" kelimesi araştırmacılar arasında ne olduğu konusunda geniş bir tartışma başlatmıştır.

Bu konuda Tekin, *bişük* kelimesi için Uygurca metinlerde geçen "tüngür", "hısım akraba" kelimesinden hareketle *büşük* kelimesinin yuvarlaklaşmaya uğramamış daha eski şekli demiş, "akraba" manasını uygun görmüş ve sözü edilen cümleyi "bir kişi suç işlese onun boyu(na), halkı(na), hısım ve akrabalarına kadar (herkesi) öldürmezlermiş." şeklinde yorumlamıştır (Tekin, 2003: 36).

Ergin, bu konuda *bişük* kelimesini "nesil, akraba, soy sop, kavim kardeş, akrabalık" anlamlarını kullanarak "Bir insan yanılsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış." biçiminde yorumlamıştır (Ergin, 2003: 33).

Orkun, *bişük* kelimesini aynen okuduğu gibi yazıp yanına şüphesini bildiren bir soru işareti koyduktan sonra herhangi bir mana verme yoluna gitmemiştir. Orkun daha sonraki çalışmalarında Kaşgarî'den hareketle bu kelimenin "beşik" kelimesiyle ilgili olabileceğini ileri sürmüştür. Fakat Abidelerde de geçen cümleyi "bir kişi yanılsa soyu, kavmi bisükine (?) kadar ilerlemez imiş." şeklinde yorumlamıştır. (Orkun, 1987: 25)

Ercilasun, Radloff'un *bişük* kelimesine "süs"; Thomsen'in ise bu kelimeye anlam olarak herhangi bir mana vermeyip boş bırakmayı tercih ettiğini dile getirmektedir. Ayrıca Gabain'in kelimeyi *böşük* diye okuduğunu ve "sevgili, dost, akraba" şeklinde

yorumladığını söylemektedir. Clauson‟un etimoloji sözlüğünde de kelime için “beşik” anlamı verdiğini ifade eden Ercilasun kendisinin de önceleri bu kelime için “beşik” manasını verdiğini söylemektedir. Fakat daha sonraki çalışmalarında beşik fikrinden vazgeçip *bişükinge* kelimesini iki ayrı sözcük olarak değerlendirip Türkçe’de bir ikileme olarak kullanılan “ev, eşik” manasını verecek “eb, eşük” biçiminde ele almakta ve bunu da kelime başında yazılmayan “e” geniş ünlüsünün okunmasıyla mümkün olacağını ifade etmektedir. Bu düşüncelerden hareketle Ercilasun bu ifadeyi “Bir kişi yanılsa kabilesine, milletine, evine, eşiğine kadar kıyı yapmazmış, yani sınır hudut tanımazmış.” başka bir ifadeyle “kabilesine, milletine, evine, eşiğine varıncaya kadar herhangi bir had, hudut tanımadan herkesi öldürürmüş.” şeklinde yorumlamıştır (Ercilasun,1995: 83).

Bu konuya yazmış olduğu bir makale ile yaklaşım sergileyen Nadir İlhan, makalenin başlangıç bölümünde *beşik* kelimesinin kavram alanı ve kullanım yerlerini örneklerle sunarak yazıtlarda geçen *bişük* kelimesini de işlemiş olduğu *beşik* sözcüğünün kavram alanı içerisinde değerlendirmiş ve sözcüğe “beşik, beşikteki çocuk” anlamını yüklemiştir. Ayrıca Nadir İlhan, Talat Tekin’in Uygur metinlerinden hareketle *tüñür* kelimesinin değişiminden *böşük,* oradan da *beşük* şekline geçiş fikrinin Clauson’un etimoloji sözlüğünden hareketle düşünüldüğünü zikretmiş fakat; *tüñür* kelimesinin değişiminden vücut bulan *böşük* ile yazıtlarda geçen *bişük* kelimelerinin birbirinden farklı olduğunu söylemiştir. Ercilasun’un “eb, eşük” ifadesinin de belki düşünülebileceğini yalnız kendi tespiti olan bir milletin devamı ve soyunu teşkil eden “beşikteki bebek” manasının daha doğru olacağını ifade etmektedir. Bu düşünceler ışığında İlhan cümleyi, “bir kişi ayrılmaya kalksa kabilesi, milleti, beşiğine, beşikteki çocuğuna kadar canını bağışlamaz imiş.” biçiminde yorumlamıştır İlhan,2004: 121-128).

Görüldüğü üzere araştırmacıların geneli *bişük* kelimesi için “akraba” terimini kullanmışlardır. Biz de tezimizde bu kelimeyi gerek “ev eşik” gerekse evin temeli olan insan yani “beşik, beşikteki bebek” *soy sop* olarak değerlendirdik.

ebig barkıg “evi barkı”, *yer sub* “(kutsal) yer su”, *taş bark* “taş ve bark”, *ilin törisin* “ülke devlet”

Edgü bilge kişig, edgü alp kişig yorıtmaz ermiş. Bir kişi yanılsar oguşı bodunu ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş süçig sabına yımsag agısına orturup üküş Türk bodun öltüg Türk bodun ölsikiñ. Biriye Çagay yış tögültün. (KT G 6)

TT- “Çok bilge kişileri çok yiğit kişileri yürütmezmiş. Bir kişi yanılsa soyuna, halkına evine eşiğine dek sınır tanımaz imiş. Tatlı sözlerine, yumuşak ipeklerine kanıp Türk milleti çok öldün. Türk milleti öleceksin. Güneyde Çagay Dağlarına, Tögültün”

Tabgaç kaganka ilin törisin alı birmiş.

TT- “Çin kağanı için onların ülkelerini devletlerini almışlar.” (KT D 8S)

Sıñar süsi ebig barkıg yalıgalı bardı.

TT- “Yarı ordusu evi barkı (karargâhı) yağlamaya gitti.” (BK D 32)

Karagan kısılta ebin barkın anta buzdum.

TT- “Karagan geçidinde evini barkını orada bozdum.” (BK D 37)

Taş bark (itgüçig), bunça bedizçig Tuygun ilteber Kel(ürti).

TT- Taş ve bark (yapıcıları) bunca süslemecileri Tuygun ilteber ge(tirmiştir).” (KT KD 1)

Eçümüz apamız tutmış yir sub idisiz bolmazun tiyin.

TT- “Atalarımız tutmuş olduğu yer su sahiprsiz olmasın diye ” (KT D 19)

Kögmen yir sub idisiz kalmazun tiyin.

TT- “Kögmen yeri suyu sahipsiz kalmasın diye.”(KT D 20, BK D 16, BK D 17)

Bu kağanında, bu begleri(nde yerinde su)buñd(adrılmasar) Türk (Bodun)

TT- “Bu kağanında bu beyleri(nde yerinden su)yundan(ayrılmazsan)Türk (Milleti). ” (BK K 13)

Türk teñrisi, ıduk yiri subı ança itmiş erinç.

TT- “Türk Tanrısı, kutsal yeri suyu şöyle yapmış.” (BK D10)

Üze teñri, ıduk yir sub (eçim) kağan kutı toplamadı erinç.

TT- “Üste, Tanrı kutsal yer su,(amcan) kağanın ruhu razı gelmedi.” (BK D 35)

Kadırkan yış ka(...) gakına, yirinerü sabınaru kantı.

TT- “Kadırkan dağlarına yerine suyuna doğru yerleşti.” (BK D 40)

"Umay, ıduk yir sub basa birti erinç."

TT- "Tanrı umay, kutsal yer su(anları) bastı." (Tony II B 3)

il "yert yurt, vatan, kutsal toprak parçası"

İl tutsık yir Ötüken yış ermiş. (KT/G-4)

TT- "İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş."

Eçim Kağan ili kamşag boltukında budun ilig ikegü boltugında izgil budun birle süngüştümüz. (KT/K-3)

TT- "Amcam kağanın ili sarstığında millet hükümdar ikiye ayrıldığında İzgil milleti ile savaştık."

İl kelimesini "İl tutmak" kalıp ifadesi içerisinde açıklamaya çalışmıştım o kısımda genel olarak il kelimesine değinerek daha çok *il tutmak* ifadesinin kutsiyeti ve öneminden bahsetmiştim bu kısımda *il* kelimesini; yerleşik bir düzen, vatan, toprak parçası, anlamlarıyla sıkça vurgulamaya çalışarak tekrara düşmekten sakınmaya çalıştım.

Orhun abidelerinde *il* kelimesi "devlet" anlamında kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmut'un Dîvan-ü Lügati't Türk adlı eserinde *il* kelimesi "barış, barış hali" anlamında kullanılmıştır. Daha sonra *il* kelimesi "barış içinde yaşayan boylar, kabileler" anlamını kazanmış zamanla bu anlamın genişlemiş şekli "boylar, kabileler birliği, siyasi birlik", öte yandan da anlamsal olarak bu doğrultuda "devlet, ülke" anlamlarını kazanmıştır. (Tekin, 2001: 81).

Köktürkler milleti, devletin kurucusu olarak kabul etmişlerdir. Bu yüzden kağan milleti korumakla, halkın hayatını düzenlemekle yükümlüdür. Runik harfli metinleri incelediğimizde Köktürklerin "hizmet devleti" anlayışına sahip olduklarını görmekteyiz.

Türk devlet yapısının oluşumunda ailenin önemi çok büyüktür. Aile içi ilişkilerin şekli devletin oluşumuna ve işleyişine yansımaktadır. Devlet, ailelerin en kutsal kabul ettiği öğelerin başında gelir. Devletin devamlılığı hayatın, geleceğin ve neslin devamıyla eş değer görüldüğünden Türkler her döneminde devleti yaşatmak ve devamını sağlamak için her şeyi göze almışlardır. Eski Türklerde devletin başında hakan ya da kağan bulunurdu. Hakan devleti yönetme yetkisini tanrıdan almıştı. Tanrı kendisine bu yetkiyi en iyi şekilde kullanması, halkı en iyi şekilde yönetmesi şartıyla hakana vermişti. Eğer hakan bu görevi

layıkıyla yerine getiremezse bu yetkinin hakanın elinden alınacağına inanılırdı. Türklerin kurmuş olduğu ilk ve en büyük devletlerden biri olan Köktürk devletinden itibaren tüm devlet yöneticileri cihana hakim olmaya çalışmışlardır. Bu fikir destan ve efsanelerde yer almış olup kitabelere de yansırmıştır.

Türklerde toprak anlayışı vatan uğruna canlar feda edilecek kadar mukaddes bir ülkü niteliğindedir. Devletin maddi unsuru ülkedir. Ülke, devlet egemenliğinin ve devlet kudretinin kullanıldığı çevredir. Topraksız bir devlet düşünülemez. Halk toprağı, toprak da halkı tamamlar. Bu unsurlara bir de kağanlık eklenir ve devlet oluşur. Elbette ki kağansız bir il ve ilsiz bir kağan düşünülemez. Türk düşünce sisteminde devleti oluşturan önemli unsurlardan biri de "töre" idi.

Yeti yüz er bolup elsiremiş kağansıramış bodunuğ küñedmiş kuladmış bodunuğ, Türük törüsün ıçgınmış bodunuğ eçüm apam törüsünçe yaratmış boşgurmış (KT/D-13). "Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı, cariye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve adetlerini bırakmış halkı atalarımın, dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş."

Kañım kağan, ança iliğ törüğ kazganıp uça barmış. Kañım kağanka başlayu baz Kağanığ balbal tikmiş. Ol törüde üze eçim kağan olurtı. (KT D 15,16). "Babam hakan, öylece devleti (kurup) yasaları koyup vefat etmiş. Babam hakan için (amcam hakan) önce bağımlı hakanı balbal (olarak) dikmiş. (Babam hakan öldükten sonra) yasa uyarınca amcam, hakan tahta oturdu."

İşte kağan bu töreleri korumakla yükümlüydü. Törelerin korunması ve uygulanması devletin geleceği için bir sonraki neslin ve devamının nasıl ve hangi şekilde yaşayıp devletini ve milletini tanıması açısından oldukça önemliydi. (Ögel, 1979:157). Yabancı kaynakları incelediğimizde devlet için "hükümdar ailesinin ortak malı" ibaresinin geçtiği sıkça görülmektedir. Bu ifade biçimi Türklük tarihini bilen, Türk töresini, yaşayışını özümseyen araştırmacılar tarafından asla kabul edilemez. Temel kaynağımız olan Orhun abidelerini incelediğimizde halkına eziyet çektiren bir hükümdar değil halkı için "gece uyumayan, gündüz oturmayan" bir kağan görmekteyiz. Bunun yanı sıra devletin ve milletin geleceğini en ince ayrıntılarına kadar düşünen kağan, birçok savaşa bizzat katılmış ve yeri geldiğinde ailesinden çokça canlar feda etmiştir. Türk tarihine baktığımız zaman kağanların hiçbir dönemde devletini, milletini yalnız bırakmadığı görmekteyiz. En zor şartlarda bile asla vazgeçemeyeceği eşini, atını, değerli eşyalarını vermiş ama ülkesinin bir

karış toprağını ve anadilini asla vermemiştir. Çünkü devlet, milletindir ve milleti oluşturan en önemli öğelerden biri de dildir. Hükümdar Tanrı adına, milleti adına devleti yönetmekle yükümlüdür.

yer-yir

Yirçi yir yangılıp boguzlandı. (T/K-2)

TT- "Kılavuz yeri şaşırıp boğazlandı."

Tengri yir bulgakın üçün yagı boldı. (KT/K-4)

TT- "Gök, yer bulandığı için düşman oldu."

Türk Tengrisi ıduk yiri, subı anca itmiş erinç. (BK/D-10)

TT-"Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir."

Türklerde "yer", kaynağını tanrıdan alan, törenin uygulandığı bu yüzden kutsallaşan toprak parçasıdır. Köktürk devletinde bazı yerler olağan üstü öneme sahiptirler. Bu yerlerden en önemlisi "Ötüken yaylası" idi. Ötüken'in önemini arttıran en önemli özelliği kutsal yer olarak bilinmesiydi. Bu özelliğinden dolayı abidelerde şu ibareler üstüne basılarak kullanılmıştır.

Türk kağan Ötüken yış olursar ilte bung yok. (BK/K-2)

TT- "Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur"

Ötüken yışda yig idi ermiş. (BK/K-3)

TT- "Ötüken ormanından iyisi hiç yokmuş."

Bu inanışın eseri olarak Hun Devleti, Köktürkler, Avarlar ve Uygurlar başkentlerini ya bu bölgede kurmuşlar ya da sonradan bu bölgeye taşınmışlardır. Türklere göre Tanrının dünyaya, dünyanın da Tanrıya en yakın olduğu yer Ötüken'dir. Ötüken; otlağı bol, sulak ve verimli topraklara sahiptir. Bunun yanında savunma sistemi açısından düşündüğümüzde Ötüken ormanı Türkler için önemli mevkilerdendi. Türklerin Ötüken'i kutsal saymaları ve atalarından kalma yurtlarına bağlı kalmaları devlet olma şuur ve sevgisinin en güzel örneklerindendir. Türk yerinde bulunan yüksek dağlar, pınarlar, sular, ata mezarlıkları devletin mukaddes ruhları olup yerin korunmasını sağlayan manevi unsurlardır.

Türklerde yer' in kutsal olmasının başka bir önemi de yerin Gök Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi düşüncesidir. Yer ve gök vatan telakkisinin ayrılmaz parçaları olup devletten de ayrı düşünülmesi imkansız bir olguydu. Bu yüzden Köktürkler yeri otağ, gökyüzünü ise çadır olarak düşünmüşler ve devletin bütünlüğü açısından her daim koruyarak, savunarak ve işleyerek adeta yer ile bir bütünleşme sağlamışlardır.

ordug

Oguz yagı ordug basdı. (KT/K-8)

TT- "Oğuz düşman merkezi bastı."

Ögsüz akın binip tokuz eren sançdı, ordug birmedi. (KT/K-9)

TT- "Öksüz akına binip dokuz eri mızrakladı, merkezi vermedi"

Hunlardan itibaren karşılaştığımız *ordu* kelimesinin anlamını Dîvan-ü Lügati't Türk'te şöyle tanımlamaktadır: *Ordu*, "hükümdar makamı" demektir. Duruma göre "saray" veya "ordugâh" anlamına gelir (Bahari,2003: 61).

Kök Türk ve Uygur metinlerinin *ordug* kelimesine karşılık gelen "ordu" sözünün başlıca anlamı şöyle anlatılır: "Ordu melik kasabasıdır, kağan otağıdır yani devletin idare edildiği yerdir. Türklerde "ordu" kavramının Chou ve Hunlar gibi ecdat milletlerin çizdiği çerçevede geliştiği muhakkaktır. Bunun yanı sıra yabancı etkiler de görülmektedir. Bilinen en eski ordu kurganı Kırgız illerinde M.Ö. 1. yüzyılda Han devrinin Çin etkileri altında meydana gelmişti. 6. yüzyıldan beri Kök ve Batı Türklerinin ve özellikle de Uygurların Budacılığı kabul etmeleri, bazı Türk ordularına mukaddes Budacı şehir görünümü verdi. Ayrıca hükümdarın veya ordu başının makamının bulunduğu kalelere veya sefer zamanında kurulan ordugâha da yine "ordu" adı veriliyordu.(Esin, 2006:208)

Ergin'in "Orhun Abideleri" adlı çalışmasında "ordu" kelimesi için "merkez, kağanın oturduğu yer, hakanın oturduğu şehir ve karargâh" şeklinde açıklanmıştır (Ergin, 2008: 47).

"Ordu" kelimesi için Kaşgarlı Mahmut "Divan-ü Lügat-it Türk adlı eserinde "hakanın oturduğu şehir" olarak adlandırmıştır (Bahari,2003: 53).

Böylece başkent olan orduya *il örgini* ''il tahtı'' veya *il ebi* ''il evi'' denmekte ve bu merkez "devlet idaresinin beldesi" olarak tanınmaktaydı. "şehir ve surlarla çevrili"

anlamına gelen Türkçe *balıg* veya Soğdca *kent* kelimelerinin eklenmesiyle ordu adı "Ordu balıg" ya da "Ordu kent" adını da almıştır (Esin,2006: 208).

Kök Türk abidelerine baktığımızda;

Ol sü anda ölti Amga kurgan kışlap yazına oguzgaru sü taşıkdımız. (KT/K-8)

TT- " O ordu orada öldü. Amga kalesinde kışlayıp ilkbaharda Oğuzlara doğru yola çıktık."

Bu ve bunun gibi ifadelerden de anlaşılacağı üzere Türklerin iklimsel koşullara dayalı olarak yaylak ve kışlak alanları olmak üzere mevsimlik yer değiştirme geleneği kapsamında ikili yaşam biçimine sahip oldukları görülmektedir.

Türk devlet anlayışında *ülüş* adı verilen bir sistem oluşturulmuştur. Bu sisteme göre ülke topraklarının hanedan üyeleri arasında paylaştırıldığına yaylak ve kışlak alanların Türk boylarına verilmek yoluyla tahsis edildiğine kentlerin yakın çevresindeki özel bakım gerektiren bağ ve bahçelerin vergi karşılığı ile özel mülkiyete bırakıldığına toprak alım-satım veya kiralama senetleri ya da vergi kayıtları niteliğindeki hukuki belgelerin Uygur dönemine tarihlenmesi Orta Asya Türk toplumunda tarımsal üretim faaliyetleri ve özel mülkiyet sahipliği gibi örgütlenmiş yerleşik yaşam düzeninin Uygur devleti döneminde gerçekleştiğini görmekteyiz (Kafesoğlu,1997: 19).

balıg

Taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıkdakı tağıkmış, tağdaki inmiş. (BK/D-10,11)

"Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş."

Türk budun k[ılınğa]lı Türk kağan olurğalı şantung balık[k]a taluy ögüzke tegmiş yok ermiş. (Tony1D-1)

"Türk milleti kılmalı, Türk kağanı oturalı Şantug şehrine, denize ulaşmış olan yok imiş."

Balıg "surlarla çevrili yer veya şehir" anlamına gelmektedir. Bu kelimeye Sogdca "kent" kelimesinin eklenmesiyle oluşan *Ordu- Balıg* ya da *Ordu-Kent* gibi şehirler iç içe surlu bölümlerden olunmaktadır. En içteki surda hükümdar ve ordu başının merkezi bulunur. Dış surlarla çevrili kısımda ise asker ve halk oturmaktadır. *balıg* kelimesi Türkçe kitabe ve metinlerde VIII. asırdan itibaren görülmektedir.

Kaşgarlı Mahmut Dîvan-ü Lügati't Türk adlı eserinde *balıg* kelimesini şöyle tanımlamıştır: İslam'dan önceki dönemlerde kale ve etrafında kurulan çadırlardan oluşan şehirlerdir. Ayrıca kelimenin "bal" ve "balçık" kelimesiyle olan bağlantısını vurgular ve bu kelimenin Uygurlar tarafından yaygın olarak kullanıldığına dikkat çeker (Bahari,2003:134)

Tarihi kaynaklarda b*alıgın* kış mevsiminde veya tehlike söz konusu iken göçebe toplulukların çadırlarını kurduklarını kadın, çocuk ve hayvanların barındıkları sulu yerleşimler olarak tanımlanır. Bu yapılar bazen barakaya bazen ise uzun bir yerleşim birimlerini içerirdi.

Kök Türk devleti öncesi bu yapılar çok düzensiz şekildeydiler. Köktürk devletinden sonra kurulan b*alıglar* düzgün bir sokak ağıyla birbirine bağlanan düzenli şehir yapılanmaları göstermektedir. *balıg* olarak adlandırılan bu şehirler genellikle ordunun merkezi etrafında büyümüşlerdir.

Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra şehir ve şehir yapılanmalarındaki değişiklikler *balıglarda* da kendini açıkça göstermiştir. İslam'ın kabulü, orduya verilmiş ayrıcalıkları ortadan kaldırarak ya da en azından azaltarak daha önce ordu merkezli kurulan *balıgların* cami ve mezarlığın yer aldığı bölgeler etrafında kurulmasını sağlamıştır (Esin, 2006: 69).

uluş

Uluş "üzerinde halkın yaşadığı belirli bir idari taksimata ayrılmış toprak parçasıdır". (Esin,2006: 83). Üzerinde yaşanılan coğrafya milletlerin kültüründe dolayısıyla yaşayış ve inançlarında önemli bir yer tutmaktadır. Coğrafya ile bütünleşebilen bu millette vatan ve devlet anlayışı gelişmiştir. Türklerin yaşadıkları topraklar; nispeten yüksek platolarla çevrili, su kaynaklarına sahip, yaylak ve kışlak alanların bulunduğu uçsuz bucaksız bozkırlardır. Yaylak ve kışlak hayatın vazgeçilmez bir unsuru olan konar-göçerlik Türklere has bir yaşayış biçimidir. Tezimizin diğer kısımlarında da dolaylı olarak bahsetmiş olduğumuz Türklerin vatan anlayışı ve "Göçebe Türkler" kavramına dair görüşlerimizi *uluş* kavramı başlığı altında biraz daha detaylı olarak incelenmesinin hem devlet anlayışı hem konar-göçerlik hem de *uluş* kavramının açıklanması açısından daha kayda değer görmekteyim.

Konar-göçerlik Türklere has bir yaşayış biçimidir. Günümüzde konar-göçerlik ilkel göçebelik ile karıştırılmaktadır. Hâlbuki bu tip hayat tarzında töre ve hukuk ile sınırları

çizilmiş yaylak-kışlak alanlar arasında gidip gelme söz konusudur. Yani göçebelikte olduğu gibi gelişi güzel bir göç söz konusu değildir. Dolayısıyla karnının doyduğu her yeri makbul gören göçebelikte vatan düşüncesi gelişmezken, Türk konar-göçerliğinde yer ve su *ıduk* ‘‘mukaddes’’ kabul edilir ve bu inanış güçlü bir vatan anlayışını ifade eder. Türk boyları bir taraftan kutlu saydıkları coğrafya ile uyum içerisinde hayatlarını idame ettirirken diğer yandan da öteki boylar ile “töre” gereği münasebetlerini geliştirirlerdi.

Türkler kendi içlerinde de devleti aile ile eşdeğer olarak görmüş devletin her noktasını kendi malı olarak saymıştır. Çünkü aynı tarz yaşayışa sahip olan Türkler gerektiğinde sürülerini birleştirerek doğal afetler, kuraklık, otlak darlığı gibi durumlarda ya da düşmanların saldırıları karşısında işbirliği yapmak zorundadır. Bu ve benzer sebepler Türk konar-göçerlerini birlikte yaşamaya tasa ve sevinçte birliğe kısacası millet olma şuuruna götürür.

Sınırları belirli bir coğrafya üzerinde siyasi bir örgütlenmeye giden milletin ortaya çıkardığı düzen ise *uluş* yani “kent” daha genel bir ifade ile “devlet” olarak nitelendirilir. Günümüz Türkçesinde doğrudan doğruya “millet”in karşılığı olarak kullanılan “ulus” yani “uluş” yukarıda da belirttiğimiz gibi üzerinde “halkın yaşadığı belirli bir toprak parçasıdır”. Bu anlamlarının yanında Türkler “ulus” veya “uluş” sözünü “eyalet” anlamında da kullanmışlardır. Bu kavramla birlikte “vatan” ve “millet”in birbirinden bağımsız olarak düşünülmeyeceğini bir kez daha görmekteyiz. Türklerin “devlet” için “il” sözünü kullanması bu anlayışı doğrular (Gömeç,2008:75).

Kök Türk yazıtlarında *uluş* kavramı “halk” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir sonraki dönem Uygur metinlerine baktığımızda devlet yapılanmasının yanında şehirden uzakta bağ ve bahçelerin korunması ve toprağın işletilmesi için bizzat devlet adamları tarafından oluşturulan yerleşim merkezlerini görmekteyiz. Uygurlar oluşturdukları bu merkezlere *ülüş* adını verirken yaptıkları bu eylemi ise *ülüş*- fiili ile karşılamaktadırlar. Tarımsal faaliyetlerin ve toprağın işlenmesinin daha geniş topluluklar halinde başlatıldığı dönem olan Uygur döneminde kullanılan bu kavram Türklerin zamanla kitleler halinde topraktan faydalanmaya geçişleri ile önceki dönemde küçük birimler halinde bulunan “uluş”lar zamanla büyük şehirler konumuna gelmiştir (Ögel, 2003:75).

käräkü (kerekü)

Sir Tokuz Oğuz İki Ediz kerekülüg begleri budunı [… Tü]rk teng[ri …] üze kağan olurtum. (BK/D-1,2)

TT- "Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz çadırlı beyleri, milleti… Türk tanrısı üzerinde kağan oturdum."

Türklerin hayatında çadır çok önemli bir yere sahipti. Eski Türk ailelerinin hayatı genellikle yazlık, kışlak bir tarzda geçmekteydi. Bundan dolayı Türk ailesinin sabit bir meskeni bulunmamaktaydı. Türk ailesinin meskenini çadırlar oluşturuyordu.

Yurt, en basit şekliyle uçları tepede bir halka etrafında birleştirilmiş sırıklardan veya açılıp kapanabilen ahşap kafeslerden meydana gelmekteydi. Sırıkların veya kafeslerin üzeri keçe ve kıl çadırlarla örtünmekteydi. Sıcağa ve soğuğa karşı dayanıklı olan çadırların sökülmesi ve kurulması da bir o kadar kolaydı. Çadırlar farklı farklı renklerde olabilir ve her renk başka bir anlamı o ailenin özelliğini ifade ederdi. Örneğin beylerin çadırı "ak" renkte olurdu. Türk kültür ve medeni tarihi için çok önemli bir yere sahip olan Dede Korkut hikayelerinde de üç tip çadır renginden bahsedilmesi çadırlara verilen renklerin toplumsal statüyü belirlemesi açısından da önemlidir. Geniş ve düzlük ovalara kurulan çadır kentlerdeki çadırların tek kapısı bulunmaktaydı. Bu kapı, doğu tarafına bakardı. Çadır kapısının doğu tarafına bakmasının en önemli sebeplerinden biri gök tanrı inancıydı. Savaş alanlarında hakanların çadırının kapısı da doğuya bakardı. Ve hakan bu şekilde her sabah güneşi selamlardı. Çadırların içi en az bugün kullanılan evler kadar konforlu idi. Çadırın tepesinde gökyüzünü rahatlıkla görmek, gökyüzünden gelecek ışık ve enerjiyi almak için bir delik bulunurdu. Oğuz Kağan Destanı'nda da gökyüzünden gelen sarı ışık çadırın tepesinden içeri girmişti (Koca,1990: 15-37).

Çadırın tam ortasında ısınma ve yemek pişirmede kullanılan ocak yer almaktaydı. Ocakta bir sacayağı onun üzerinde de yemek pişirilen büyük bir tencere bulunmaktaydı. Ocağın hemen arkası ailenin yaşlılarına, reisine ve misafirlere ayrılmaktaydı. Bu kısma *tör* yani "başköşe" adı verilmekteydi. Sedir veya kanepe şeklinde olan *tör* çeşitli renk ve desenlerde yapılmış keçeler, halılar, kilimler ve değerli hayvan postlarıyla döşenmekteydi. Çadırın kapısının sağ tarafında bulunan kısım kadınlara aitti. Burada çadırın araç ve gereçleri de bulunurdu.

Genel olarak baktığımızda çadırın eski Türklerde "yurt ve vatan" gibi kutsal bir değerdeydi. Çadırlar bağımsızlığı ifade etmek için geniş ve düz ovalarda kurulur.

Çadırların tepesine "boy"un veya "kağan"ın bayrakları asılırdı. Türkler zamanla ticaret yollarına sahip olmuş ve bu şekilde kıymetli mallar elde etmişlerdir, fakat bunları çadırlarda saklayamamaları da yerleşik yaşam düzenine geçmelerinde önemli bir etkiye sahiptir (Koca,1990: 15-37).

Kök Türk abidelerinde geçen kerekü ifadesi üzerine birçok Türkolog araştırma yapmış ortak ve genel yargı olarak "kerekü" kelimesini bugün Türkiye Türkçesinde "çadır" anlamında ifade etmişlerdir. Dîvan-ü Lügati't Türk'te *kerekü* "çadır" anlamında belirtilmiştir (Bahari, 2003: 93).

Türklük bilimi araştırmacılarının önde gelen isimlerinden olan Emel Esin'e göre *kerekü* "balçık ile tahkim edilmiş otağ şeklinde ağaçtan yapıya ya da örülmüş dallardan müteşekkil otağa" denmekte olup ayrıca *kerekü* adı hem Türkmenlerin otağına hem de şehirlerin meskenine denirdi. Yine Esin'e göre *keregü* bir tür kubbeli odadır, "Türklerin eski dini olan gök dininin kainat timsali üstü silindir biçiminde olan çadırdır". (Esin,2006: 97).

Kerekü kelimesi Türkçe gramer kurallarına göre kök ve eklerine ayrıştırılması şu şekildedir: Ker+AgU şeklindedir. Kelimenin kökünü oluşturan "ker" ismi Türkçeye Moğolca *ger* kökünden gelmiştir. Moğolcada halen kullanılmakta olan g*er* ismi "ev, çadır" anlamlarını taşımaktadır. Köktürk abidelerinde birliktelik ifade etmek için kullanılan eklerden biri olan "–AgU" eki *ker* köküne gelerek *kerekü* ismini oluşturmuştur. Bir başka örneğini verecek olursak metinlerde geçen *ikiegü* ''ikisi'' kullanımında da açıkça görüldüğü gibi "-AgU" eki eklendiği kelimede birliktelik oluşturur. Türkçede ekin kelimenin bünyesine dahil olduğu görülmektedir. Bazı araştırmacılar üçüncü teklik şahıs iyelik eki olan "-sI, -sU" ekini Köktürkçede kullanılan "-AgU," ekine dayandırmaktadır. Yalnız Köktürkçede kullanılan bu ekin gelişim seyri "-AgU," < "-AwU" < "-Av" oluşmuştur (Aydın,2006: 4; Açıkgöz,1994:1- 10).

äb-bark

Anar adınçığ bark yaratıd[d]ım. (BK/K-14)

TT- "Ona bambaşka türbe yaptırdım."

Barkın bedizin bitig taş[ın] biçin yılka yitinç ay yiti otuzka kop alkd[ımı]z. (KT/KD-1)

TT- “Türbesini, resmini, kitabe taşını maymun yılında yedinci ay, yirmi yedinci günde hep bitirdik.”

Ebin barımın [kalı]sız kop kelürti. (KT/K-1)

TT- “Evini, malını eksiksiz hep getirdi.”

O sabığ eşidip kağanım ben ebgerü tüşeyin tidi. (1.T/K-6)

TT- “O sözü işitip kağanım, ben eve ineyim dedi.”

Eb ve *bark* kelimeleri Köktürk metinlerinde ayrı anlamları ifade edilecek şekilde ikileme olarak kullanılmıştır. Bu kelimeleri tarihsel süreç içerisinde birbirinden ayrılmayan tam aksine birbirini tamamlayan birer ikileme şeklinde gözükmektedir. Kaşgarlı Mahmut’un Divanı’nda bu kelimelerin bir birinden ayrı olarak kullanılmamasına dikkat çekilmiştir.

Eb-Bark söylenip işitildiği gibi biri diğerini tamamlayan iki ayrı kelimeden meydana gelmiştir. Bir kelimenin ne olduğunu anlayabilmemiz için diğer kelimenin anlamını bilmemiz gerekmektedir. Türk dilinde bu ve bunun gibi kelimeler sıkça kullanılmıştır. Kelimeyi parçaladığımızda anlam bütünlüğünü sağlayabilmek için mutlaka her iki parçaya da ihtiyaç duyarız. Parçalar kendi başlarına başka başka anlamlar içerebilir ve bütünlük sağlandığında karşımıza başka bir anlam çıkmaktadır. Bu da Türk dilinin zenginliğine başka bir örnek olup “Eb” ve “Bark” kelimeleri de bu zenginliğin en güzel örneklerindendir.(Aksoy,1996:3)

Eb ve *bark* kelimelerine Köktürk kitabelerinde, hem ikileme şeklinde *eb bark* [sınglar süsi ebig barkıg yıllugalı bardı…(BK/D-32)] hem de ayrı ayrı kelimeler olarak kullanıldığını görmekteyiz. *Eb;* “ev, çadır” olarak anlamlandırılırken, *bark* ise “türbe, anıt kabir, mezar” anlamları ile kullanılmıştır. Ayrıca *eb* kelimesi b*ark* ile kullanıldığında ise yine “çadır ve karargah” anlamlarını almıştır.(Aksan,2015:106)

Ebin barkın boz- (BK/D-34)

TT- “Çadır ve karargahını tahrip et”

Bark kelimesi Türk dili tarihinde ilk zamanlar *eb*den ayrı olarak “türbe ve anıtkabir” manasında kullanılmıştır. Yukarıda verdiğimiz örneklerden de anlaşıldığı gibi *bark* kelimesi tek başıma kullanıldığı zaman *bediz* ‘‘kabartma ve heykel süslemeciliği’’

veya *bitig taş* ‘‘kitabe’’ ile birlikte geçmektedir. Bu kullanımlarla ilgili fiiller *yarat-* ‘‘inşa etmek’’, *bedize-* ‘‘süslemek’’ ve *biti-* ‘‘yazmak’’ olarak geçmektedir. Bu kelime ve fiillere baktığımızda *bark* kelimesi Köktürk kitabelerinde “içi ve dışı kabartmalarla, heykellerle ve kitabelerle donatılmış bir bina yani türbe” manasında kullanılmıştır. Köktürklerden bir sonraki dönem olarak nitelendirdiğimiz Uygur kitabelerinden başlayarak *eb* ve *bark* daima ikileme şekilde kullanılmıştır.

bark kelimesinin etimolojisini Şinasi TEKİN şu şekilde açıklamıştır. “Kelimenin sonunda geçen “-k” “Türkçenin hemen hemen her döneminde canlılığını ve işlekliliğini koruyabilmiş Türkçeden fiilden isim yapan eklerden biridir. Bu fiillerden meçhul isim yapan “-k” bugün “-mIş” ile [to-k:tok/doymuş, solu-k:soluk/sol(un)muş] karşılanmaktadır (Tekin,2001: 74).

bar- şekline baktığımızda Türk dilinde “korumak, emin bir yere koymak” manasında kullanılan böyle bir *bar-* fiilinin bulunduğunu bilmekteyiz. Lügat-i Çagatayi ve Türki-yi Osmani adlı Çağatay lügatinde *bar-* fiilini “muhafaza etmek, korumak” şeklinde açıklamıştır. İşte bu fiil bizim “Bark” kelimemizin kökenini oluşturacak fiildir.

Yukarıda da anlatıldığı gibi *bark* kelimesi “-k” ünsüzü ile yapılmış fiilden isimdir. Burada dikkati çeken bir başka unsur ise “-r” sesinin “-k” sesi ile birlikte iki ünsüzün üst üste gelmiş olmasıdır. Türkçede bu durum az olmakla beraber literatürde ünsüz yığılmaları başlığı altında incelenen bazı örneklere rastlıyoruz ki bu örneklerde ünsüz yığılmasının Türk dilinde az da olsa varlığını kanıtlamaktadır. Örneğin “kırk, ters alp, alt, art, ark, tört” bu kelimelerde sondaki ünsüzü kaldırdığımız zaman geriye kalan unsurun hiçbir mana ifade etmediğini görürüz. *Bark* kelimesinde *bar-* fiili arasındaki ilişki daha ilk Türk yazı dilinin oluştuğu dönemlerde bile saydamlığını kaybettiği için çok eski dönemlerde bir ünsüz yığılmasının meydana geldiğini görmekteyiz. Bu kelimenin ilk şekli *barık* ile ifade edilmekteydi.

bar- fiilinde bulunan “-r” ünsüzü Türkçede fiillerin veya fiil iştikaklarının sonunda fiilden isim ve fiilden fiil yapan ek olarak kullanılmıştır(yaşa-r, doğ-(u)r-). Bu hususu dikkate aldığımızda Eski Türkçede *ba-r-* şeklinde bir fiilin varlığını düşünebiliriz. Eski Türkçe metinlerinde *ba-* fiili “bağlamak, bir kimseyi bir şeye, bir yere yerleştirmek” anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak baktığımızda kelimenin kökü *ba-r-* ‘‘bir kimseyi, bir şeyi korumak, kollamak, siper altına almak’’tır. İşte bu fiil köküne fiilden isim yapan eklerden biri olan “-k” ünsüzünün gelmesiyle *bark* kelimesi oluşmuştur. Günümüzde hala bu fiil kökünden oluşan fiiller (Bar-(ı)n-, Bar-(ı)n-dır-) kullanılmaktadır.” (Tekin, 2001: 91-102).

Çalışmamısızın bu kısmına kadar incelemiş olduğumuz kavramlarda dolaylı ya da doğrudan Türklerde aileye, vatana ve en önemlisi ataya olan saygıdan defalarca bahsetmiş bulunmaktayız. *bark* kelimesi yukarıda açıklandığı gibi kuru kuruya yalnızca “türbe” veya “anıt mezarı” ifade etmemektedir. Tarihinin her safhası kültür öğelerinin zenginlikleriyle dolu olan Türklerde “Bark-Kültü” denilen bir olgu vardır. Bu olgu Köktürk hükümdarları mezarlarının oluşumlarında yaşamaktadır. Peki, “Bark-Kültü” nedir ve niçin bu kadar önemlidir? Yeryüzünde hiçbir etkiye sahip olmayan ölmüş bir insan için oluşturulan bu intizam nereden gelmektedir?

İşte bu soruların cevaplarını bulabilmek için öncelikle Türklerde *bark* şeklinin nasıl oluştuğunu kısaca açıklamaya çalışalım. Türklerde *bark*’ lar oluşturulurken hükümdar mezarı merkez olarak seçilir, devlet için önemli komutanlar ve hükümdar yakınları ise belirli bir düzen içerisinde bu merkezin etrafına yerleştirilirdi. Bark’ın çevresi kutsal sayılan taşlarla örülür ve bu taşların üzerine kişinin katıldığı savaş sahnelerini gösteren resimler çizilirdi. Bark’ın içerisinde ise hükümdar kitabeleri bulunurdu.

Bark-Kültünün önemine geldiğimizde ise tezimizde sık sık belirtmeye çalıştığımız “hükümdar-tanrı” ilişkisini bu noktada da vurgulayarak açıklamaya çalışalım. Köktürk kitabelerinde geçen ibarelerden anlaşılacağı gibi kağan, tanrı tarafından halkına hizmet için görevlendirilmiş kişidir. Halk bu olgudan haberdardır. Yıllar boyunca kutsal sayıp sözünden çıkmadıkları, çıktıklarında ise neredeyse yok olmaya kadar gittikleri kağanları için “Bark” sistemini oluşturmuş ve kağan ruhunun ebediliğine inanmışlardır. Kağanın ve etrafındaki değerli kişilerin ruhlarının her daim milletinin üzerinde onlara koruyuculuk yapacağını düşünen Türkler, Bark’ ların içerisine koydukları kitabeleri kaplumbağa siluetinin üzerine oturtmuşlardır. Türklerde kaplumbağa ebediyeti, dünya var oldukça varlığı simgelemektedir. Buraya kadar anlatmış olduğumuz kısım ikinci soruyu da dolaylı olarak cevaplamaktadır (Çoruoğlu, 2016: 598; Usevv, 2016:174-180).

Mükemmel şekilde oluşturulan saygı ve birliktelik kültürü aileden başlayıp ataya, atadan devlete ve devletten de tanrıya kadar uzanmıştır. İşte böyle zengin bir kültüre sahip olan Türkler yeryüzünde var oldukları ilk andan itibaren ne devletsiz ne de kağansız

kalmışlardır. En zor anlarında atalarının ruhları onlara yardım etmiş, yol göstermiş ve onları aydınlatmıştır. Türk milleti bu kutsiyetin varlığından bir an bile şüphe etmediklerinden atalarının mezarlarını "Bark" sistemi ile düzenlemişlerdir (Çoruoğlu, 2016: 598; Usevv, 2016: 174-180).

Metinlerde geçen kent ve kentleşme ile ilgili olgular bize Türklerin yaşam şartları, nerede ve nasıl yaşadıkları hakkında bilgiler vermektedir. Kentleşme unsurları genellikle ikileme olarak yer almasa da bir milletin hangi şartlarda yaşadığı nasıl yapılar kurdukları bu yapıları oluştururken nelere dikkat ettiklerini bilmek bize o milleti anlatmakta ve yine anlattıklarımızın desteklenmesinde fazlasıyla yardımcı olacaktır. Bu kısımda Türklerde kent konut yerleşik düzen ve kentsel yapılar hakkında bilgi vermek gerek çalışmamızın zenginliği, gerekse yazımın, tamamına yakınında bahsettiğim zengin Türk kültürünün daha da anlaşılır olmasın da bize yardımcı olacaktır. Bu maksatla sırasıyla *"il, yer-yir, ordug, oalıg, uluş, kerekü"* ve son olarak *"eb-bark"* gibi kentsel ifadeleri açıklamaya çalıştım.

işig küçüg " iş güç"

Kaganlık bodun ertim, kağanım kanı; ne kaganka işig küçüg birür men tir ermiş.

TT- "Kağanlı millet idim, kağanım nerede ? Hangi kağana işi gücü veriyorum, dermiş " (KT D9,BK D9).

İnim Köl Tigin (...) işig küçüg birtük üçün Türk Bilge Kagan (ay)ukı(ka) ? inim Köl Tiginig küzedü olurtum.

TT- "Kardeşim Köl Tigin (…) işi gücü verdiği için (ben) Türk Bilge Kağan (anmak?) üzere kardeşim Köl Tigin'i gözeterek oturtdı(m)." (KT B Y)

Tabgaç kaganka körmiş; elig yıl işig küçüg birmiş.

TT- "Çin Kağanına tabi olmuşlar; elli yıl işlerini güçlerini vermişler."(BK D 7-8)

...Kızıl kanım töküti, kara terim yögürti içig küçüg birtim ök.

TT- "Kızıl kanımı dökerek, kara terimi akıtarak işi gücü verdim. "(Tony II D 2)

Bu ikilemeye deyimler kısmında yer verilmiş ve açıklanmıştır.

ölü, yitü "ölesiye, bitesiye"

İnim Köl Tigin birle, iki şad birle ölü, yitü kazgantım.

TT- “Kardeşim Köl Tigin ile, iki şad ile ölesiye, bitesiye (çalışıp) kazandım.” (BK D22,KT D27)

Men (özüm kağan olurtukuma), [yir soyu] barmış bodun ölü yitü, yadağın yalanın yana kelti.

TT- “Ben (kağan olduğumda) oraya buraya gitmiş olan millet ölerek, bilereki yayan yapıldak dönüp geldi.” (KT D 28S)

Bu ikilemeye “deyimler kısmında yer verilmiş ve açıklanmıştır.

yadagın yalanın “yagan yapıldak (sersefil, çırılçıplak)”

Men (özüm kağan olurtukuma), [yir soyu] barmış bodun ölü yitü, yadağın yalanın yana kelti.

TT- Ben (kağan olduğumda) oraya buraya gitmiş olan millet ölerek, bilereki yayan yapıldak dönüp geldi.” (KT D 28, BK D 2)

közi kaşı “yüzü gözü”

İki şad ulayu iniygünüm, oglanım, beglerim, bodumun közi kaşı yablak baltacı tip sakıntım.

TT- “İki sad ile küçük kardeşlerim, oğullarım, beylerim ve milletimin yüzü gözü fena olacak diye düşündüm.” (KT K 11).

yogçı sıgıtçı “ yasçı ve ağlayıcı”

Yogcı sıgıtcı kıtañ Tatabı bodun başlayu Udar Senün kelti.

TT- “Yasçı ve ağlayıcı olarak Kıtay, Tatabı halkları (heyetlerinin) başında Genaral Udor geldi.”(KT K 11)

Yogçı, sıgıtcı öñre kün togsıkka Bük ili Çöllüg; Tabgaç, Töpüt, Apar, Apa Urum, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar Kıtañ, Tatabı, bunca bodun kelipen sıgtamış, yoğlamış.

TT- “Yascı ve ağlayıcı olarak doğuda güneşin doğduğu yerden (başlamak üzere), Orman ülkesi (kare), Çöl ülkesi Çin, Tibet, Sasani, Büyük Roma, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı bunca milletler (in temsilcileri) gelip ağlamışlar yas tutmuşlar” (BK D5)

Satırda geçen bu ikilemede yogçı, yosçı sıgıtçı ise ağlayıcı anlamlarında kullanılmış, cenaze törenlerinde bir ritüel haline almıştır.

Yogçı kelimesi *yog+çı* ile oluşmuş olup yog "yas, matem" anlamlarında kullanılmıştır. *Yog* kelimesi Dîvan-ü Lügati't Türk'te ise yas ve matem anlamlarının yanında "ölü gömülmesinden sonra üç veya yedi güne kadar verilen yemek" anlamında da kullanılmıştır. (Bahari,2003:86)

Sıgıt, kelimesi de yine Dîvan-ü Lügati't Türk'te şu şekilde geçmiştir.

sıgıt: Ağlama, ağlayı

sıgmak: Dokunmak, dokunaklı

sıgtamak: Ağlamak

sıgtaşmak: Ağlaşmak

sıglatmak: Ağlamak (Bahari,2003: 86).

sot sub: "ateş ve su"

Ança kazganıp biriki bonunug ot sub kımadım.

TT- "Öyle kazandım ki birlik olmuş milleti ateş ile su haline getirdim." (BK D 22)

Bu ikilemeye "Deyimler kısmında yer verilmiş ve açıklanmıştır.

tünli künli: "gece ve gündüz"

Önüg yoguru sü yarıp tünli künli yiti ödüşke subsuz keçtim.

TT- "Önüne geçerek ordu yürüdü gece ve gündüz yedi vakitte susuz nehri geçtim." (BK GD)

Bu ikilemeye "Deyimler kısmında yer verilmiş ve açıklanmıştır.

kün kul, küned kulad: "cariye ve köle"

küredmiş kuladmış: "cariye, kul"

Yiti yüz er bolup ilsiremiş kagansıramış bodunug küredmiş kuladmış bodunug…

TT- “Yediyüz er olup devletsizleşmiş kagansızlaşmış milleti cariye kul olmuş milleti...” (KT D 13)

Siñilim konçuyug birtimiz, özi yoñnıltı, kağanı ölti, budağı kün, kul boltı.

TT- “(Ona) küçük kız kardeşim (fakat) o yanıldı, kağanı öldü, halkı cariye ve kul oldu.”(KT D 20).

ad küsi: “adı sanı”

Türk bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin.

TT- “Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye.” (KT D 25)

Bu ikilemeye “Deyimler kısmında yer verilmiş ve açıklanmıştır.

yabız-yablak: “perme perişan”

İçre aşsız, taşra tansuz, yabız yablak bodunta üze olurtum.

TT- “Karınları aç.” (BK D 32)

Karagan kısılta ebin barkın anta buzdum.

TT- “Karagan geçidinde evini barkını orada bozdum.” (BK D 37)

Bu ikilemeye “Deyimler kısmında yer verilmiş ve açıklanmıştır.

yok çığan: “yokyoksul”

Kagan olurup yok çığan bodunug kop kubratdım.

TT- “Kağan olup yokyoksul milleti hop derleyip topladım.” (BK K 7)

Metinlerde yoksul, yok yoksul gibi ikileme olarak kullanılan “cıgan” sözcüğü Dîvan-ü Lügati’t Türk’te fakir ve yoksul anlamlarında “çıgan ve çıgay” olarak kullanılmıştır (Bahari, 2003: 91).

toru ölü: “ölü diri”

Anta kalmışı yir soyu kop toru, ölü yorıyur ertig.

TT- “Kalanlarınız hep bitkin vaziyette ölerek (oraya-buraya) yürüyüp duruyordunuz.” (KT G8, BK D6)

Kelime günümüz Türkiye Türkçesinde halen kullanılmakta olup ‘‘bitkin, umutsuz, mecalsiz’’ anlamlarına gelmektedir. Dîvan-ü Lügati’t Türk’te geçen *tor* kelimesi *‘‘tuzak*” anlamına gelmektedir (Bahari, 2003: 79).

Kağanın kullandığı “toru” ifadesi bugün “diri” şeklinde kullanılsa da o zamanın şartlarına ve metnin genel anlamlarına baktığımızda kesin olmakla beraber “tuzaklara düşerek ölerek geldiniz” anlamı da çıkabilir

arkış tirkiş: “kervan”

Ötüken yir olurup arkış tırkiş ısar neñ buñug yok.

TT- “Ötüken topraklarında oturup kervan gönderirsen hiç sıkıntı olmaz.” (KT G8)

Bu ikileme “kervan” anlamında kullanılmıştır. Aynı kullanım Dîvan-ü Lügati’t Türk’te de “arkış” kervan, yurdundan uzak düşmüş olan birine gönderilen elçi, haberci, mektup olarak yer almıştır. Yine aynı ifade “büyü ve efsun” anlamlarında geçmiştir (Bahari,2003: 67).

uguş bodun: “soyu ve halkı”

Bir kişi yanılsar aguşı bodunu, ebi eşiküñe tegi kıdmaz ermiş.

TT- “Bir kişi yanılsa soyuna, halkına, evine eşiğinw dek sınır tanımazmış(sınır tanımadan yok edermiş).” (KT G6)

ilsiremiş,kagansıramış: “devletsizleşmiş,kagansızlaşmış”

Yiti yüz er bolup ilsiremiş kagansıramış bodunug küredmiş kuladmış bodunug…

TT- “Yediyüz er olup devletsizleşmiş kagansızlaşmış milleti cariye kul olmuş milleti...” (KT D 13)

Bu ikilemeye “Deyimler kısmında yer verilmiş ve açıklanmıştır.

ögir sebin-: “sevinmek”

Kara bodun kağanım kelti tip ögir(…) ka at birdim.

TT- “Halk kitlesi yanıma geldi diye se(vindi)” (BK D 41)

Ögir kelimesi metinlerde *sebin*- ile birlikte ikilemeli olarak kullanılmıştır. *Ögir*- “sevinmek” manasındadır.”

Türk begler, bod(un ö) girip sebinip tonutımış közi yügerü körti.

TT- "Türk beyleri ve milleti sevinerek, kararsız ve sabit bir şekilde bakan gözleri yukarı baktı."

"Satırda geçen ögir kelimesi Köktürkçede geçen *ög< öv* "övmek, methetmek" ile alakalı olabileceği kanaatindeyim." Neticede bir insan övüldüğünde veya methedildiğinde sevinir bu durumda *ögir-* ile *ög-* arasında semantik açından bir bağ olabilir (Türk, 2006: 8).

oza yana: "kurtulup dağılmak"

Oza yana keligme süsin agit(t)ım.

TT- "Kurtulup dağılarak gelen türk askerlerini ayağı kaldırdım." (BK D 31)

emgek tolgat: "zahmet sıkıntı"

Beglerin bodunug (yeme) igidin, emgetmen tolgatman.

TT- "Sizde beyleri milletleri (aynı şekilde) besleyin zahmet ve sıkıntı çektirmeyin." (BK K 12-13)

Bu ikilemeye Deyimler kısmında yer verilmiş ve açıklanmıştır.

it igit: "örgütledi besledi"

Türk bodunug yiçe itdi igit(t)i.

TT- "Türk milletini tekrar örgütledi besledi." (KT D15)

İt ve *igit* ikilemesi ayrı ayrı anlamlar ifade etmektedir. Bu kullanımda Tanrı, kağan ilişkisi açıkça göze çarpmaktadır. Tanrı tarafında tahta oturtulan yine Tanrı'nın yeryüzünde ki gölgesi olan kağan yalnızca, Tanrıya hoş olan bazı özellikleri de bünyesinde barındırdığını bizlere bu satırda açıkça göstermiştir.

Kutadgu Bilig'de geçen ve eserin ilk beyti olması hasebiyle çok dikkat çeken satırlarda "beslemek" Tanrı'ya hoş bir oldu olduğu vurgulanmıştır.

Bayat atı birle sözüg başladım

Törütgen, igitgen, keçürgen idim.

TT- “Yaratan, besleyen, koruyan, yetiştiren ve göçüren rabbim olan Tanrı’nın adı ile söze başladım (https://kutadgubiligmetni,appspot.com). Kağan bu ifadelerle Tanrı, kağan ilişkisinde açıkça ortaya koymuştur.

ermiş barmış, erür barur: “kalkınmış ve müreffeh”

Türk bodun ökün ! küregüñün içün igitmiş Bilge Kaganının ermiş barmış edgü iline kentü yanıltık, yablak kigürtüg.

TT- “Türk milleti pişman ol isyankarlığın yüzünden (seni beslemiş olan bilge kağanına, kalkınmış ve müreffeh güzel ülkene sen kendin yanıldın kötülük getirdin.” (KT D 23).

Satırda geçen *er-* fiili bilindiği gibi “olmak” fiiline tekabül etmektedir (Topal, 2012: 649-654). *Ermiş* yani “olmuş, tamamlanmış, olgunlaşmış” sıfatlarını bünyesinde taşıdığından bir millet için kullanıldığında “zengin, refah seviyesine yakalamış, huzur ortamının sağlandığı vb.” anlamları sıralanabilir. Kağanın halkı için kullandığı bu ifade de aynen bu yargıları içermektedir.

yanıltıkın yazıntıkın: “bilmedigin için”

Bilmedükin içün bizine yanıltıkun yazıntıkun.

TT- “Bilmedikleri için bize karışı yanıldıkları için onların kağanı öldü.” (BK D 16).

İkilemede geçen yazın- hata etmek, ihanet etmek ifadesi ve yine yanılmak ifadeleri metinde sıkça kullanılan ifadelerdendir. Dîvan-ü Lügati’t Türk’te geçen yaz- fiilide, şaşmak, yanılmak anlamlarına gelirken yazmaz, fiili şaşmayan, yanılmayan anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca bu ifadeler deyimler başlığı altında açıklanmıştır.

alkıntıg arıltıg: “ayrı gayrı”

Antagıñın üçün igidmiş kağanıñın sabın almatın yir sayu bardıg. Kop anta alkıntıg, arıltıg.

TT- “Bu huyun yüzünden(seni) beslemiş kağanın sözlerini dinlemeden her yere gittin. Oralarda hep yok oldun, perişan oldun.” (KT G 929).

Satırda ‘‘yok olmak, perişan olmak’’ anlamlarında geçen *alkın-* ifadesi Dîvan-ü Lügati’t Türk’te de *alkınmak* “mahvolmak, yok olmak, bitmek, tükenmek” anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca *alkışmak* kelimesi de “birini mahvetmek, bozmak yok etmek, yok

etmekte yarış etmek" anlamlarında kullanılmıştır (Bahari, 2003: 72). *Arıltık* ifadesi ise yine Dîvan-ü Lügati't Türk'te "arılamak" şeklinde geçip "kaygılanmak, kendine kızmak" anlamlarına gelmektedir (Bahari, 2003: 27).

açsık taksık: "açlık tokluk"

Türk bodun tok ortuk sen açsık taksık ömez sen.

TT- "Türk milleti tok ve inatçısın açlık tokluk düşünmelisin." (KT G 8).

Deyimler başlığı altında açıklanan bu ders verici niteliğinde ki asırları aşan söz Türk milleti için halen daha geçerliliğini sürdüren bugün bile kullandığımız kalıp ifadelerdendir.

teblig kürlüg: "hilekar ve aldatıcı"

Tabgaç bodun tebli(gin) kürliğin [üçün armakçı]sın üçün.

TT- "Çin milleti sahtekar ve huysuz olduğu için, hilekar olduğu için." (BK D 6).

Satırda geçen ikileme aldatıcı, hilekar manalarında kullanılmıştır. Dîvan-ü Lügati't Türk'te bu kullanım "teblig<tewlük" şekliyle geçmekte olup ayrıca aynı anlamı ifade eden tewlüg, "hileci, aldatıcı" tewgülenmek "kendini hileci sanmak, hileci olmak" kelimeleri kullanılmıştır (Bahari, 2003: 64).

ıda taşda: "ormanlarda, dışarda"

Türk sir bodun yirinte bod kalmatdı ıda tasda kalmıştı kubranıp yiti yüz boltı.

TT- "Muzaffer türk (hiç) boy kalmadı.Ormanlarda, dışarılarda kalmış olanları toplayıp yedi yüz kişi oldular." (Tony I B 4)

yir-sayu: "yok oldun, perisan oldun"

Antagın içün igidmiş kağanın sabın almatın yir soyu bardıng.Anta kalmışı yir sayu kop toru, ölü yoruyor ertig.

TT- "Bu (kötü) huyun yüzünden (seni) beslemiş olan kağanın sözlerini dinlemeden heryere gittin. Oralarda hep yok oldun perişan oldun" (KT G8, BK K6)

tengri yir: "gök ile yer"

Tenri yir bulgakın içün, odiñe küni tegdük üçün yagı boltı.

TT- “Gök ile yer bulandığı için ödüne kıskançlık girdiği için düşman oldu.” (BK D 29)

Bu ikilemeye “Deyimler kısmında yer verilmiş ve açıklanmıştır.

2.4. AHENKLİ VE UYAKLI KALIP İFADELER

Yazıtların en ilginç yönlerinden biri, olay ve konuların aktarılması, bunlarla kimi atasözlerinde, deyimlerde, çeşitli kalıplaşmalarda rastlanan etkileyici ve kalıcı anlatım yollarına önem verilmiş olmasıdır. Bu yinelemelerden bir bölümünde, birbirini izleyen iki tümce arasında hem yapı açısından birbirine eş öğelerin kullanılması, hemde uyak oluşturan sözcüklerin seçilmesi, hem de ses yinelemelerine (alliteration) ve çeşitli öğelerdeki yinelemelere (anaphore) gidilmesi söz konusudur (Aksan,2004: 326). Örneğin;

Altun yışığ aşa keltimiz

İrtiş ögüzüg keçe keltimiz (Tony II batı 2-3)

Altun yışığ yolsuzun aşdımız

İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz (Tony II kuzet 11)

Tümcelerinde yapı açısından birbirine eş *yışığ/ögüzüg, aşa kel-/keçe kel-, yolsuzun/keçigsizin, aşdımız/keçdimiz* öğeleri kullanılmış, *ayrıca “aşa kel-/keçe kel-, aşdımız/keçdimiz”* yarım uyakları oluşturulmuştur. Keltimiz’in yinelenmesi de ayrıca belirtilmelidir.

İllig bodun ertim, ilim amtı kanı?

Kağanlığ bodun ertim, kağanım kanı? (BK D 9)

Örneğinde de *“illig/kağanlığ, ilim/kağanım öğeleri yapıca eştir, bodun ertim, kanı”* ise yinelenmiştir. İlim/kağanım’la uyak sağlanmıştır.

İlledük ilin içgınu ıdmış

Kağanladuk kağanın yitürü ıdmış. (BK D 7)

Tümceleri de aynı özelliği gösteriyor. Burda *"illedük/kağanladuk, içğınu/yitürü, illin/kağanın yapıca eştir; ıdmış"* yinelenmiştir.

Aşağıdaki örnekte, artarda sıralanan tümcelerin *"körteçi sen/kirteçi sen/boldaçı sen"* öğeleri hem yapıca eşittir, hem ses yinelemeleri içerirler, hem de uyakla birlikte, öteki öğelerde de yinelemeler görülmektedir: (Aksan,2004:327)

Türk bodun özün edgü körteçi sen ebine kirteçi sen,

Bunsuz boldaçı sen (BK K 13-14)

Ol ödke kul kulluğ kün künlüg bolmış erti. (BK D 17)

Közün körmedük kulkakın eşidmedük bodunumın (BK K 11)

Ögüm katunug kötürügme tenri il birigme tenri (BK D 21)

Kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg birtim ök (Tuny. II D 21)

Neke tezer biz? Öküş tiyin neke korkur biz? Az tiyin ne basınalım tegelim tidim (Tuny. II B 3-4)

Bilmedükin üçün bizine yanıltukin yazıntukın üçün kağanı ölti.

Buyrukçı begleri yime ölti. (BK D 16)

Yaraklıg kandın kelip yanya iltdi. Sünüglüg kandın kelipen süre iltdi? (KT D 23)

Begleri bodunı tüzsüz üçün tabgaç bodun tebliğin kürligin üçün, armakçısın üçün ibili eçili kinşürtükin üçün, begli bodunluğ yonsurtukın üçün. (BK D 6-7)

Biligsiz kağan olurmış erinç, yablak kağan olurmış erinç (BK D 6)

Yazıtlarda, birbirini izleyen sözceler kimi zaman, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi, tam bir simetri göstermektedir. (Aksan,2004:326)

İlgerü Şantun yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim..

Birigerü Tokuz Ersinke tegi süledim. Tüpütke küçüg tegmedim.

Burada dikkati çeken yönlerden biri, birinci sözcede yer alan *–a tegi süledim'in* ikinci sözcede, olduğu gibi yinelenmesi, bunu izleyen *–ka kiçig tegmedim*in de ikinci

sözcede olduğu gibi yer almasıdır. "Ayrıca biçim bakımından birbirinin eşi olan öğeler içeren bu sözceler –bir hece fazlasıyla- hece sayısı bakımından birbirine uymaktadır." (Aksan,2004: 327).

Aşağıdaki örneklerde de benzeri yapıyla, yinelemelerle karşılaşıyoruz.

İlleriş kağan kazganmasar, yok erti erser, ben özüm Bilge

Tunyukuk kazganmasar ben yok ertim erser (TII kuzey 1-2)

En ilki tadıkın Çorın boz atıg bınıp tegdi. Ol at anda öltü. Üçüncü Yigen

Silig… torug at binip tegdi. Ol at anda ölti (KT doğu 32-33) (Aksan,2004: 327).

Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere ve tezimizin tamamına yakınında anlatmaya çalıştığımız gibi, bu yapıtlar gerek konuları gerekse söylem anlamında alelade bir kullanım ve söylem seçilmemiş, Türk dilinin sonsuza kadar kalacak olan bu taşlara en iyi aksini gösteren en nadide eserler olarak yerlerini almışlar ve bundan sonrada almaya devam edeceklerdir.

Gelecek kuşakları kendi çağından kucaklayan bir liderin gönül sözlerini içeren bu yapıtların bir başka özelliği de bu sözlerden de açıkça görülüyor ki dilin varlığı çok daha eskiye dayanmaktadır. Yapıtlarda geçen atasözleri, deyimler, ikilemeler verilen öğüt ve diğer kalıp niteliğinde ki sözler bu iddianın en sağlam dayanaklarıdır.

1.3.1. Savaş Durumları İle İlgili Kalıp Sözler

1) At binip tegdi

Añ ilki Tadıkıñ çoruñ boz (atıg binip tegdi ol at anta...)

TT- "En önce tadıgın, çorun boz atına binip hücum ettim." (KT D 32)

İkinti ışbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anda ölti. Üçünç Yigen Silig begiñ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti.

TT- "İkinci olarak Yamtarın boz atına binip hücum etti. O at orda öldü. Üçüncü olarak Yigen Şilig beyin giyimli doru atına binip hücum etti." (KT D 33)

Köl Tigin başgu boz at binip tegdi.

TT- "(… Kül Tigin alnı beyaz boz ata binip hücum etti." (KT D 37)

Alp Şalçı (ak)ın binip oplayu tegdi.

TT- "Alp Şalcı, ata binip atılarak hücum etti." (KT K 2)

Köl tigin Azman akıg binip, tegdi, sançdı. Süsin sançdımız, ilin altımız.

TT- "Köl Tigin iğdiş kır(at)a binip saldırdı, mızrakladı. Askerlerini mızrakladık, ülkelerini aldık." (KT K 6)

2) Oplayu tegdi.

Köl Tigin yadagın oplayu tegdi.

TT- "Köl Tigin yaya olarak boğa gibi saldırdı." (KT D 32)

Alp Şalçı akın binip oplayu tegdi.

TT- "Alp Şalçı'nın kır (at)ına binip boğa gibi saldırdı." (KT K 2)

Köl Tigin Alp Şalçı akın binip (oplayu tegd)i.

TT- "Köl Tigin Alp Salçının kır (at)na binip (boğa gibi saldırdı)." (KT K 3-4)

Köl Tigin azman akıg binip oplayu tegdi.

TT- "Köl Tigin iğdiş kır(at)a binip boga gibi saldırdı." (KT K 5)

Köl Tigin Az yağızın binip oplayu tegig bir erig sançdı.

TT- "Köl Tigin Azların yağız (at)ına binip boğa gibi saldırarak bir eri mızrakladı." (KT K 5)

3) Yok kışdımız (Yok ettik)

Ol süg anta yok kışdımız.

TT- "O orduyu orda yok ettik." (KT D 34, KT D 32)

Ol süg anta yok kışdım.

TT- “O orduyu orada yok ettım.” (BK D 25)

4) Uka basdımız (uykuda bastık, kıskıvrak yakaladık)

Kırkızıg uda bastımız.

TT- “Kırgızları uykuda bastık.” (Tony I K 3)

Kırkızıg bodunug uda bastımız.

TT- “Kırgız halkını uykuda bastık.” (KT D 35)

Türgiş bodunug uda bastımız.

TT- “Türgiş halkını uykuda bastık.” (KT D 37)

Kırgız bodunug uda bastım.

TT- “Kırgız halkını uykuda bastım.” (BK D 27)

Türgiş bodunug uda bastım.

TT- “Türgiş halkını uykuda bastık.” (BK D 27)

5) Süledim (ordu yürüttüm)

Temir kapıgga tegi süledim.

TT- “Demir kapıya dek ordu yürüttüm.” (KT G 4)

Yaşıl ögüz, şantun yazıka tegi süledim.

TT- “Sarı ırmaka Şantung Ovasına dek ordu yürüttüm.” (BK D 15)

Altı çub Sogdak tapa süledim.

TT- “Altı çub (eyaletindeki) Soğdak’a doğru ordu yürüttük.” (BK D 24)

Ersinke tegi süledimiz… Temir kapıgga tegi süledim… Yir boyurkı yiriye tegi süledim… Bunça yirge tegi yorıttım…

TT- “Ersin’e dek ordu yürüttüm. Temir kapıya kadar ordu yürüttüm. Yir boyurkı yerine kadar ordu yürüttüm. Bunca yerlere dek ordu yürüttüm.” (BK K 3)

"Arkış ıdmaz tiyin süledim."

TT- "Kervan göndermiyor diye ordu yürüttüm." (BK D 25)

"Tabgaç tapa süledim."

TT- "Çin'e doğru ordu yürüttüm." (BK D 25-26)

"Çik tapa süledim".

TT- "Çik'lere doğru ordu yürüttüm." (BK D 26)

Kırkız tapa süledim.

TT- "Kırgızlara doğru ordu yürüttüm." (BK D 26)

Beş balık tapa süledim.

TT- "Beş Balık'a doğru ordu yürüttüm." (BK D 28)

Oğuz tapa süledim.

TT- "Oğuzlara doğru ordu yürüttüm." (BK D 32)

6) Yerleşmek, örgütlemek

Ança kondumuz, ança itdimiz.

TT- "Aynı şekilde yerleştik, aynı şekilde örgütlendik."(KT D 21, KT D 1)

7) Dizliye diz çöktürmek, başlıya baş eğdirmek

…tizligig sökürtümüz, başlıgıg yüküntürdümüz.

TT- "Dizliyi çöktürdük, başlıyı eğdirdik." (KT D 15, KT D 21, KT D 18, BK K 10, BK D 3, BK D 13)

8) At koşturmadım

"Türk bodun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim. Tügünlüg atıg yügürtmedim"

TT- "Türk milletinin arasında silahlı düşmanlara at koşturmadım (kuyruğu) düğümlü atları koşturmadım." (Tony II D 4)

9) süsi böri teg er- "askerleri kurt gibi olmak"

Yine askerlerin kurda benzetilmesini, Oğuz Kağan Destanında Oğuz Kağan tasvir edilirken vücudunu kurda benzetilmesinde Ergenekon Destanında önder olarak tasvir edilen kurtta, Köktürk Destanında dişi bir kurttan türeyen Türk soyunda, Türeyiş destanında ise Tanrılarla evlendirilmek için yaratılan kızın gökten inen kurt ile birlikteliğinde görebiliriz (Şenocak, 2001:156-176). Kurt için Kök börü tabirinin kullanılması aynen Kök Tengri de olduğu gibi kutsal ve kutsiyet yüklenen semavi bir varlık olduğunun göstergesidir.

Ben sizlere oldum Kağan

Alalım yay ile kalkan

Talih bize olsun nişan

Kurt sesi olsun bize uran

Demir kargılar sanki orman

Av yerinde yürüsün kulan

Daha deniz daha müren

Güneş bayrak gök kurukan (Oy, 1998: 27)

Burada da kurt motifinin bir kılavuz manasında kullanılması ayrıca dikkat çekmektedir. Buna göre aynı kültür değerlerini ve değer yargılarını taşıyan bir toplumun ruhunu da eserlerine yansıtması orada bunları yaşatması milli şuur inancının bir ifadesidir (Şenocak, 2001: 156-176).

Tenri küç birtük içün kanım kağan süsi böri teg ermiş. "Tanrı güç verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş." (BK D 11)

SONUÇ

Orhun yazıtları şüphesiz ki Türkler için son derece önemli tarihi kayıtlardır. Bu Bengü taşlar bizlere ne kadar zengin bir geçmişe sahip olduğumuzu göstermesinin yanında dönemin tarihi düşünüldüğünde insana verilen değer, kişiler arası ilişkilerdeki incelikler ve toplumsal uzlaşmanın, toplum olma bilincinin önemini göstermektedir. Bengü taşları okumak, her bir sözünü anlamak ve yorumlamak ne kadar büyük ve kutsal bir millet olduğumuzu bizlere apaçık göstermektedir. Tarihin o dönemlerinde başka toplumlarda kadının hiçbir değeri yokken ve hatta kız çocukları diri diri gömülürken bu metinlerde açıkça görüyoruz ki halkından herhangi bir kız çocuğuna prenses (sinil) , diyen bir hakan bir yönetici vardır yine bu hakan halkıyla hesaplaşma nezaketini göstermiş gelecek nesillere millet ve devlet olma bilinci noktasında öğütler vermiş, büyüklere saygı, sevginin değer ve önemini anlatmış, kendisinden sonra gelecek yöneticilere nasıl davranmalarını gerektiği hakkında ders vermiş, ebedi bir devlet olma noktasında gecesini gündüzüne katarak çalışmıştır. Bengü taşlar, her bir satırı mucizelerle dolu olan ve tüm dünyaya insanlık dersi veren kağanların gönül sözlerini yansıtan Türk dilinin ve Türk halkının en kutsal abideleridir.

Köktürklerin nasıl ve hangi şartlarda yaşadıklarını, diğer devletlerle olan mücadelelerin anlatıldığı bu yazıtlarda kullanılan ifadeler içindeki kalıp sözler oldukça büyük öneme sahiptir. Anlatılmak istenilenin çok olduğu fakat yazım alanının sınırlı olduğu düşünüldüğünde, karşımıza gerek mecaz gerekse benzetmelerle kurulan birçok kalıp sözün çıktığı görülmektedir. Ayrıca yazıtlarda yer alan kalıp söz varlığının, Türk dilinin köklü bir geçmişe dayandığını göstermesi, bizler için ayrıca gurur vericidir. Bilindiği üzere, dilin kalıp halini alması, dilde kalıplaşma ve kalıplaşan bu dil birimlerinin toplumun her bir ferdi tarafından anlaşılıp ve kullanılması çok uzun zamanlar almaktadır. Buradan hareketle; açıkça diyebiliriz ki, Türk dili, zengin bir kelime havuzuna sahiptir, gerek anlam gerekse ifade bakımından oldukça geniş ve derin mesajlar içeren birçok kalıp sözü bünyesinde barındırır, buradan hareketle, dilimiz çok eski devirlere kadar dayandığını bizlere kanıtlamış olmaktadır.

Köktürk Yazıtlarının bu kadar değerli olmasının bir başka nedeni ise anlatımdaki musiki, ahenk ve ifadelerin samimi duruluğu gelmektedir. Çalışmamızın konusunu oluşturan kalıp sözlerde bu anlamda oldukça değerli ve mutlaka incelenmesi gereken

kavram alanlarından biridir. Daha öncede belirttiğimiz üzere yazım alanının kısıtlı olmasından dolayı az söz ile çok şey anlatılmak istenmiştir, bu maksatla yazıtlarda kalıp sözler geniş bir yer tutmaktadır. Yazıtlardaki bu yaygın kullanım anlatılmak istenenin daha önceden kalıplaşarak hafızalarda yer eden kalıp sözler olduğu görülmektedir. Bu yolda gerek söz tasarrufu gerekse ataların tecrübelerin aktarımı, verilmek istenen öğütün tam olarak algılanması ve anlaşılması sağlanmıştır. Hâlbuki kalıplaşmış dil birimlerinin, kalıp sözlerin olmadığını düşündüğümüzde dildeki zenginliğin ve dil hafızasının da oluşmayacağını görmekteyiz. Kalıp sözler olmadığında gelişen aynı durumlar karşısında başka başka ifade çeşitleri kullanılacak böylece ne geçmişin tecrübesi gelecek nesillere aktarılacak nede bir dil birliği, kültür hafızası oluşacaktır.

Bu çalışmada Orhun Yazıtlarındaki kalıp sözler, atasözleri, deyimler, ikilemeler ve kalıp söz niteliği taşıyan diğer sözler ele alınmıştır. Bu sınıflandırma yapılırken kalıp sözlerin yapı bakımından bulunması gereken özellikleri göz önünde tutularak öncelikle dil birimlerinin kalıplaşmış olma, çoğunlukla tümce veya sözcük öbeği dizilişiyle görünüme ve az sayıda sözcükten oluşma gibi özellikleri aranmıştır. Bu anlamda incelenen yazıtlar atasözleri, deyimler ve ikilemelerin yanı sıra, halka ve yöneticilere öğüt maksatlı seslenişte kullanılan, savaş durumlarında veya dini inançlar noktasında kullanılan kalıp sözlerde ayrı ayrı başlıklar altında incelenerek yorumlanmaya çalışılmıştır.

Özellikle diğer kalıp sözler bölümü başlığı altındaki kalıp ifadeler Doğan Aksan'ın kalıp sözleri tanımlamaları dikkate alınarak *''Toplumun bireyler arasındaki ilişkileri sırasında kullanılması adet haline gelen sözler, ilişki sözleri ve kültür birim sözleri* '' (1996) olarak değerlendirilmiş ve bu anlamda kalıp sözler ele alınmaya çalışılmıştır. Böylece incelenen kalıp sözler Köktürklerin yaşayış tarzlarını, düğün, cenaze ve savaş gibi önemli toplumsal olaylarda birbirleriyle olan iletişimleri ve kültürel öğeleri hakkında da bilgiler verdiğinden bu konular üzerinde durularak yorumlamalar yapılmıştır.

Yazıtlardaki kalıp sözlerin atasözleri bölümünde 8 adet atasözü tespit edilerek incelenip yorumlanmıştır. Bunun yanında 3 adet atasözü niteliği taşıyan söz öbeği metinlerde geçtiği yerleri verilerek gösterilmiştir. Tespit edilen her atasözü gerek Kaşgarlı Mahmut'un *''Divan-ü Lügat-ı Türk''* adlı eserinden gerekse Ömer Asım AKSOY'un *''Atasözleri ve Deyimler 1-2''* adlı sözlüğünden örneklendirilerek yorumlanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın deyimler bölümü ‘*’Mecaz ve Benzetmeler ile Kurulan Deyimler, Özel bir Adla Kurulan Deyimler ve Deyim Aktarmalı Kurulan Uyaklı Yapılar’’* olarak üç alt başlık altında incelenmiştir. Mecaz ve benzetmeler ile kurulan deyimler kısmında 11 adet deyim metinde geçtiği yerler gösterilerek devrin siyasi ve sosyal yaşantısına uygun olarak yorumlanmaya çalışılmıştır. Yapılan bu yorumlamalarda aynı deyimlerin görüldüğü Kutadgu Bilig, Divan-ü Lügat-it Türk, Dede Korkut Hikâyeleri ve Türk destanlarındaki örnekleriyle tanıklamaya özen gösterilmiştir. Deyimler bölümünün ikinci alt başlığı olan ‘*’Özel bir Adla Kurulan Deyimler’’* kısmında 42 adet deyim tespit edilmiş ve aynı doğrultuda yorumlanmıştır. Yine aynı bölümün üçüncü alt başlığı olan ‘*’Deyim Aktarmalı Kurulan Uyaklı Yapılar’’* kısmında 9 adet deyim aktarmalı yapı tespit edilerek ele alınmıştır.

Çalışmamızın ikilemeler bölümü özellikle ikilemelerin kullanıldığı kavram alanları da dikkate alınarak *‘’Aile ve Akrabalık ile Alakalı Kavram Alanlarının Oluşturduğu İkilemeler, Kent, Konut ve İstihkâm Alanlarında Kullanılan İkilemeler’’* olarak iki alt başlık altında incelenmiştir. Yapılan bu incelemeler esnasında Türklerde aile ve akrabalık ile ilgili kavram alanlarına ve yerleşme kültürüne dair bilgilere geniş yer verilerek ikilemelerin söz içindeki etkisinin ne kadar önemli olduğunun anlaşılması sağlanmak istenmiştir. Özellikle aile, toplum ve toplum olma bilinci üzerinde durularak 29 adet ikileme detaylı bir şekilde yorumlanmaya çalışılmıştır.

Kalıp söz niteliği taşıyan, diğer kalıp ifadeler bölümü ise ‘*’Savaş Durumu ile Alakalı İfadeler, Devlet Büyüklerine ve Halka Öğüt Mahiyetindeki Seslenişi İçeren Kalıp İfadeler, Tanrıya Şükran ve Hürmet Maksatlı Kullanılan Kalıp İfadeler, Yaradılış İnancı ile Alakalı Kalıp İfadeler, Bilgelik Sıfatı ile Alakalı Kalıp İfadeler, Güç ve Hâkimiyet ile Alakalı Kalıp İfadeler*’’ olmak üzere yedi alt başlık altında incelenmeye ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu incelemelerde bazı başlıklar altında tespit edilen kalıp sözler yorumlanırken bazı başlık altındaki kalıp sözler olduğu gibi verilmiştir.

Geniş bir coğrafyada hüküm süren, sürekli olarak diğer milletlerle iletişim ve mücadele içinde olan Türkler, doğuda Çinliler güneyde İran kavimleri daha sonraları ise Anadolu’ya geçerek Araplarla etkileşim içine girmişlerdir. Bu etkileşimler neticesinde dil kullanımlarında ödünçlemeler yaparak kelime alıp, vermiş, karşılaşılan her bir yeni durum ve kavram için bambaşka kalıp ifadeler meydana getirmişlerdir. Geçmişin her türlü tecrübesini “*Atasözleri ve Deyimler*” ile milletin hafızasında korumuş olan ve sonraki

nesillere bu tecrübelerin sağlık bir biçimde ileten ve aktarılmasını sağlayan Türkler bu durumun yanında günlük hayat işleyişinin değişmesi ticaret ve yerleşik yaşamın daha yaygın hale gelmesinden dolayı elbette ki bir takım yeni kalıp ifadelerinde oluşmasını sağlamışlardır. Örneğin günlük yaşamımızda özel olarak ilgilenmediğimiz bir şahıs dışında neredeyse toplumun tüm bireyleriyle kurmuş olduğumuz iletişimimizin tamamına yakınını kalıp ifadeler oluşturuyor desek yanlış olmaz. Çünkü kalıp sözler bir toplumun yaşayışını, kültür öğelerini, yine o toplumun şifrelerini bizlere veren, onları sağlıklı bir şekilde tanımamızı sağlayan en önemli dil birimleridir. İşte bu çalışma da Köktürk Yazıtlarındaki kalıp sözlerin tespit edilmesi, tespit edilen bu kalıp söz ve ifadelerin yorumlanarak gözler önüne serilmesi, tarih boyunca devlet ve millet olma bilincini kaybetmemiş kutsal bir halk topluluğu olan Türk milletini tanımaya, tanıtmaya adadığım bir çalışmadır. Ayrıca bir dilin köklü ve zengin olduğunu gösteren insanlar arasındaki ilişkilerin güçlü ve saygın olduğunu destekleyen kalıp ifadelerin tamamına yakınına değinilmeye çalışılarak Türk dilinin anlam derinliği ve ifade gücü gösterilmeye çalışılmıştır.

Tespit ettiğimiz kalıp ifadelerin tamamına yakınında açıkça görülüyor ki; Türkler gerek sosyal yaşamlarında gerekse bireysel ilişkilerinde, toplumsal nezaket, âhlak kurallarını, atalara saygıyı, küçük ve büyük yaş dengesini, aç ve zor durumda olanı gözetmeyi edinen yüce bir millettir.

Kalıp ifadelerde ele alınan deyimlerin anlamsal açıdan çoğunlukla devlet ve millet olma bilinci, savaş sanatı gibi konular içerdiği görülürken, atasözlerinin yetişecek nesile ders ve öğüt verme anlamları içerdiği görülmüştür. Diğer kalıp ifadelerin içerdiği anlamları ise şöyle sıralamak mümkündür:

Devlet ve millet olma bilincini her değerin üstünde görme

Devlet birliğine, sınırlarına halkına karşı yapılan her türlü saldırıya anında ve keskin cevaplar verecek daima muzaffer kılma.

Toplumun yalnızca bir kesimine değil tamamına hükmetme

Vatanının her karışını atalardan emanet ve kutsal bilme

Aileyi toplumun temeli ve en önemli öğesi olarak görme

Millet ve devlet uğruna seve seve can verme ve can alma

Dünya var oldukça kendü hakimiyeti üstünde başka hakimiyet görmeme ve asla başka milletin hakimiyetini kabul etmeme

Bu ve bu gibi maddeler elbette çoğaltılabilir. Ancak çok geniş coğrafyalarda neredeyse dünyanın tamamına hükmeden Türklerin değerlerini anlatmak noktasında dilimiz ve kalemimiz aciz kalacaktır.

KAYNAKÇA

Açıkgöz, H. (1994). "Bilge Kağan Yazıtının Doğu Yüzünün İlk Satırında (i)ki (e)d(i)Z, k(e)r(e)kül(ü)g mü Yoksa kid(i)z k(e)r(e)kül(ü)g "keçe çadırlı mı Okunmalı?", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten,* 1-10.

Ağca, F. (2016). "Eski Türkçe Kö:K Tenri Ve Kö:K Kalık İkilemeleri Üzerine", *Türkbilig,* 30, s.201-221.

Akalın, Ş. H.- Toparlı, R.- Tezcan Aksu, B. (2009). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü,* TDK, Yayınları, Ankara.

Aksan, D. (1977). "Köktürkçeden Bugüne, Türkçede Ödünçlemeler Üzerine, Bir Sözcük İstatistiği Araştırması", *Uluslararası Sürekli AItayistik Konferansı*, Leideu/ Hollanda.

Aksan, D. (1980-1981). "Kök Türkçenin Söz Varlığı Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1983*, Ankara.

Aksan, D. (1989). "Battal Gazi Destanında Deyimler", *3. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu*, İstanbul, s.157-160.

Aksan, D. (1991). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, Ankara.

Aksan, D. (1996). *Türkçenin Söz Varlığı*, Engin Yayınevi, Ankara.

Aksan, D. (2004). *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Aksan, D. (2014). *Türkçenin zenginlikleri İncelikleri*, Bilgi Yayınevi, 4. Basım, Ankara.

Aksan, D. (2015a). *Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını*, Bilgi Yayınevi, 8. Basım, Ankara.

Aksan, D. (2015b). *En Eski Türkçenin İzlerinde,* Bilgi Yayınevi, 5. Basım, Ankara.

Aksoy, M. (1996). "Sosyal Tarih Açısından, Ev, Bark ve Evlilik Kavramları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 101. İstanbul.

Aksoy, Ö. A. (2007). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul.

Altun, M. (2017). "Türk Atasözleri Üzerine Sentaktik Bir İnceleme", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 21, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

Alyılmaz, C. (2002). "Eski Türk Şehirleri ve Semerkant*", Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Erzurum.

Arat, R. R. (1979). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, C. I, Metin*, 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.

Atalay, B. (1941). *Kasgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I-II-III, TDK Yayınları, Ankara.

Aydın, E. (2005). "Kerekülüg Belgeleri", *International Journal of Central Asian Studies*, 10-1, s. 23-31.

Bahari, M. (2003). *Divan-i Lügat-i it- Türk Dizini*, Türk Dil Kurumu (http://mehran1.persianblog.com)

Bayat, F. (2015). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Baykara, T. (1994). "Göktürk Yazıtlarının Türk İskan (Yerleşme) Tarihindeki Yeri", *TDAY-Belleten 1990*, Ankara, s. 17-29.

Bolçay, Ezgi (2014). "Erzurum'da Cenaze Gelenekleri", *Türkbilig*, S. 28, Ankara.

Çapçıoğlu, İ. - Beşirli, H. (2015). *Türk Kültürü El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarlıkları: Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Çotuksöken, Y. (1994). *Deyimlerimiz*, Özgül Yayınları, İstanbul.

Demir, E. (2013). "Atabetü'l Hakayık'ta Geçen Deyimler Atasözleri ve Özdeyişler", *Türkiyat Mecmuası*, C. 23/Güz, İstanbul.

Deveci, H. - Belet, D. - Türe, Hatice (2013). "Dede Korkut Hikâyelerinde Yer Alan Değerler", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12, S. 46, İstanbul.

Doğan, L. (2009). "Uygur Atasözlerinde Yüceltilen Değerler", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Haziran, C. 11, S. 2, Edirne.

Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî ve Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları. İstanbul.

Duman, M. (2010). "Oğlan Kelimesi ve Gençlik Kavramı Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, S. 20, İstanbul.

Ercilasun, A. B. (1995). "Bir Kişi Yanılsar Oguşı Bodunı Bişükine Tegi Kıdmaz Ermiş (KT G 6 = BK K 4) İbaresi Üzerine", *TDAY-Belleten 1993*, TDK Yayınları, Ankara.

Ercilasun, A. B. (2002). *Türk Dili Tarihi (Üniversiteler İçin Ders Kitabı)*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara.

Ergin, M. (1958). *Dede Korkut Hikâyeleri I,* TDK Yayınları, Ankara.

Ergin, M. (1993). *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Ergin, M. (2003). *Orhun Abideleri*, Hisar Yayınları, İstanbul.

Ergin, M. (2008). *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yayınları, İstanbul.

Ergun, P. (2013). "Türk Kültüründe Ölümle İlgili Bazı Terimler", *Milli Folklor Dergisi,* Ankara.

Esin, E. (1972). "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, s. 137-215.

Esin, E. (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Eyüboğlu, İ. Z. (2017). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Say Yayınları, Ankara.

Gökdayı, H. (2015). *Türkçede Kalıp Sözler*, Kriter Yayınları, İstanbul.

Gömeç, S. (1999). *Kök Türk Tarihi,* 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

Hatipoğlu, V. (1964). "Atasözleri ve Deyimler", *Türk Dili*, Mayıs, XIII/152. Ankara, s. 468-471.

Hatipoğlu, V. (1981). *Türk Dilinde İkileme,* TDK Yayınları, Ankara.

İlhan, N. (2004). "Yañılsar. Bişükine Tegi Kıdmaz Ermiş", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 2, Elazığ, s. 121-128.

Kafesoğlu, İ. (1984). *Türk Milli Kültürü*, Düzeltilmiş ve Genişletilmiş Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Milli Kültürü*, 15. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Kaplan, M. (1951). "Dede Korkut Kitabında Kadın", *Türkiyat Mecmuası*, C. 9, s. 99-112.

Kaya, D. (2010). *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Koca, E. (2007). "Kırgız-Türk Dilindeki Yansıma Sözcüklerden Oluşan İkilemeler", *Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi Kırgız Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 12, Bişkek.

Koca, S. (1990). "Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Gazi ve Fen Edebiyat Fakültesi, Ankara.

Koçak, K. (1984). "Bozkır Kültüründe Alp Karakterinin Ortaya Çıkışında Türk Geleneklerinin Etkisi", *Eski Türk Destanları ve Orhun Anıtları*, Serhat Yayınları, İstanbul.

Kurat, A. N. (1952). "Göktürk Kağanlığı", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 10 (1-2), Ankara.

Kuşçu, Ü. - Kuşçu, H. (2016). *Altın Atasözü ve Deyimler Sözlüğü*, Genişletilmiş Yeni Baskı, Altın Yayınları, İstanbul

Küpçü, İ. H. (2005). "II. Göktürk Devleti'nin Kuruluşu", www.ihkupcu.com, (09.10.2005).

Miyasoğlu, M. (1999). *Dede Korkut Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Oğuz, Ö. (2005). *"Türk Halk Edebiyatı El Kitabı"*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.

Oy, Y. (1998). *Eski Türk Destanları ve Orhun Anıtları*, Serhat Yayınları, İstanbul.

Ögel, B. (1971). *Türk Mitolojisi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

Ögel, B. (1979*). Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yayınları, Ankara.

Ögel, B. (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

Ögel, B. (2003). *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Önler, Z. (1999). "Kutadgu Bilig'de Yer Alan Deyimler", *3. Uluslararası Dil Kurultayı 1996*, TDK Yayınları, Ankara, s. 841-862.

Özcan, K. (2005). "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. 20, No. 2, s. 251-265.

Sağlam, M. Y. (2017). "Atasözleri ve Deyimlerde İmgelem", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 1, s. 45-51.

Sami, Ş. (2013). *Orhun Abideleri,* Haz.: Gıyasettin Aytaş, Akçağ Yayınları, Ankara.

Sinan, A. T. (2013). "Türk Atasözlerinde Geçen Deyimler", *Millî Folklor Dergisi*, S. 51, s. 136-140.

Subaşı Uzun, L. (1995). *Orhun Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 7, Simurg Yayınları, Ankara.

Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*, TDK Yayınları, Ankara.

Şenocak, E. (2001). "Göktürk Yazıtlarında Türk Halk Edebiyatı Unsurları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 2, s. 156-176.

Şirin User, H. (2006). "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *Bilig*, Güz S. 39, s. 219-238.

Tanyeri, Y. (2014). *Göktürk Yazısı Ve Orhun Türkçesi (Ses ve Biçim Bilgisi, Örnek Metinler, Sözlük)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Taşağıl, A. (1998). "Göktürk Devleti", Ahmet Yesevi Üniversitesi/ Kazakistan, www.Altayli.net

TDK (1998). *Türkçe Sözlük*, 8. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.

Tekin, Ş. (2001). *İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerinde Denemeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Tekin, T. (1957). "Köktürk Yazıtlarındaki Deyimler Üzerine 1-2", *Türk Dili*, S. 67, s. 372-374.

Tekin, T. (1988). *Orhun Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara.

Togan, Z. V. (1942). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İbrahim Horoz ve Güven Basımevi, İstanbul.

Tokur Keskin, M. - Özcebe, H. (2004). "Türkiye'de Çocuk Bakımındaki Geleneksel İnanç ve Uygulamalar", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 1, Ankara, s. 43-56.

Topal, E. (2012). "Türkçede Ek Fiil (i-) Üzerine Düşünceler", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 20, No:2, s. 649-654.

Türk, V. (2006). “Türkçede ö-, ög, ögür, Ögren-, Ögret- Kelimeleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar, S. 4, s. 5-15.

Türkmen, S. (2009). “Aynılaşmış Kelimeler”, *Turkish Studies*, Summer 4/4, s. 968-977.

Useev, N. (2016). “Manas Destanında “Bark” Kelimesi ve Eski Türk Mezar Geleneği”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* S. 42, s 173-191.

Yıldız, H. (2007). *Orhun Türkçesi ile Yakutçanın Sözvarlığı ve Sözyapımı Bakımından Karşılaştırılması*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Yüceol Özezen, M. (2001). “Türkçenin Deyimleri Üzerine Birkaç Söz”, *Türk Dili*, S. 600, s. 869-879.

Zülfikar, H. (1995). *Türkçede Ses Yansımalalı Kelimeler (İnceleme-Sözlük)*, TDK, Yayınları, Ankara.